

Γιώργος Σεφέρης

Ένας Έλληνας - ό Μακρυγιάννης (από Δοκιμές Δ')

1

Την παλιά συνοικία του Μακρυγιάννη την ξέρουν όλοι οί Αθηναίοι. Τή δράση του αγωνιστή του 1821, του πρωτεργάτη της Γ' Σεπτεμβρίου και του κατάδικου των στρατοδικειών του Όθωνα, την ξέρουν όσοι μελέτησαν τὰ χρονικά της Έπανάστασης και της βαυαροκρατίας. Είναι όμως λιγούστοί εκείνοι που πρόσεξαν πώς ό Μακρυγιάννης μας άφησε ένα πολύ σημαντικό βιβλίο -την ιστορία της ζωής του- ίσως επειδή ήταν ένας άγράμματος.

Τόν Μακρυγιάννη των Απομνημονευμάτων τον αγάπησαν πραγματικά μερικοί νέοι που άρχισαν να δημοσιεύουν ύστερα από τή μικρασιατική καταστροφή. Δέ νομίζω πώς θα γελαστώ πολύ αν προσθέσω πώς ή φωνή του μπαίνει δειλά και ψιθυριστά στην ελληνική ζωή ανάμεσα στα 1925 και στα 1935. Κι αυτό δέν μπορούσε να φανεί στο πλατύ κοινό. Οί νέοι που μεγάλωσαν στον περασμένο παγκόσμιο πόλεμο και ήταν ακόμη στην άκμή της ήλικίας τους όταν άρχισε ή σημερινή κρίση, δέν πρόφτασαν ούτε τó έργο τους να ώριμάσουν ούτε να αποκαταστήσουν τή δική τους ιεραρχία πνευματικών αξιών όπως την ήθελαν. Και όμως είναι γνωστό σε όσους ενδιαφέρθηκαν να παρακολουθήσουν τὰ ελληνικά ρεύματα στα μεσοπολεμικά εκείνα χρόνια, πώς με τή μικρασιατική καταστροφή αρχίζει στον τόπο μας μία περίοδος ιδεολογικών ισολογισμών και μετατροπών που μπορεί να παραβληθεί με τήν περίοδο, της αναμόρφωσης που ακολούθησε τον πόλεμο του '97. Τis προσπάθειες αυτές τις σκέπασε ή τις έτοιμάζει όξύτερες ό σημερινός άγώνας. Γι' αυτό και ό Μακρυγιάννης, που βρήκε μία φορά τó δρόμο της καρδιάς των νέων, θα πρέπει να περιμένει να καθαρίσει πάλι ό ουρανός για να πάρει τή θέση που του αξίζει.

Αισθάνομαι -και πιστεύω πώς τó αισθανόσαστε και σεις -ότι με τέτοιες συνθήκες μου είναι δύσκολο, μέσα στο διάστημα μίας σύντομης όμιλίας, να σας πείσω για τή σημασία του βιβλίου του Μακρυγιάννη, ή τουλάχιστο να σας δείξω τó μονοπάτι που ακολούθησα για να νιώσω ένα τόσο άγνωμένο έργο. Είμαι, με κάποιον τρόπο, ό πρώτος μάρτυρας που ακούτε για μίαν άγνωστη υπόθεση. Έτσι θα ήθελα να σας παρακαλέσω να προσέξετε χωρίς προκατάληψη τις λίγες περικοπές που θα σας διαβάσω από τó κείμενο του Μακρυγιάννη και να μου δώσετε τήν καλή σας προαίρεση.

Όσοσο υπάρχει κάτι που μου άλαφραίνει τήν καρδιά, τώρα που καταπιάνομαι να διατυπώσω τήν ιδέα μου για αυτή τήν ιδιότυπη συγγραφή. Έσείς που είχατε τó ενδιαφέρον να ρθειτε να μ' ακούσετε, μου δίνετε τήν εύκαιρία να ξεπληρώσω ένα

παλιό χρέος πού με βαραίνει από χρόνια. Από τὰ '26, πού ἔπεσαν στὰ χέρια μου τὰ Απομνημονεύματα, ὡς τὰ σήμερα, δὲν πέρασε μήνας χωρὶς νὰ ξαναδιαβάσω λίγες σελίδες τους, δὲν πέρασε ἑβδομάδα χωρὶς νὰ συλλογιστῶ αὐτὴ τὴν τόσο ζωντανὴ ἔκφραση. Μὲ συντρόφεψαν σὲ ταξίδια καὶ σὲ περιπλανήσεις, μὲ φώτισαν ἢ μὲ παρηγόρησαν σὲ χαρούμενες καὶ σὲ πικρὲς στιγμές. Στὸν τόπο μας, ὅπου εἴμαστε τόσο σκληρὰ κάποτε αὐτοδίδακτοι, ὁ Μακρυγιάννης στάθηκε ὁ πιὸ ταπεινὸς ἀλλὰ καὶ ὁ πιὸ σταθερὸς διδάσκαλός μου.

Πίστευα πάντα πὼς θὰ βρισκότανε κάποια εὐκαιρία νὰ τοῦ δώσω ἓνα μικρὸ δεῖγμα τῆς εὐγνωμοσύνης μου. Κατὰ παράξενη σύμπτωση, τὴν εὐκαιρία μου τὴ δίνετε σεῖς· μοῦ τὴ δίνει τὸ ἑλληνικὸ στρατόπεδο τῆς Μέσης Ανατολῆς· μοῦ τὴ δίνουν οἱ Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου. Σὲ μία στιγμὴ πού κοιτάζουμε καὶ συλλογιζόμαστε καὶ προσπαθοῦμε νὰ διακρίνουμε τὸ πεπρωμένο τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν καταιγίδα καὶ πέρα ἀπὸ τὴν πλατιά στροφὴ πού κάνει στὰ χρόνιά μας ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου -ποῖός ξέρει, μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνα κρυφὸ νόημα σ' αὐτὴ τὴ σύμπτωση. Στους καιροὺς μας ὅπου ὁ ἀγῶνας, τὸ αἷμα, ὁ πόνος καὶ ἡ δίψα τῆς δικαιοσύνης ἀπογυμνώνει τὶς ψυχὲς ἀπὸ τὰ πρόσκαιρα ναρκωτικὰ καὶ τὶς φρεναπάτες· ὅπου ὁ ἄνθρωπος γυρεύει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸ καθαρὸ, τὸ στέρreo καὶ τὴ συμπάθεια -εἶναι σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ τέτοιους ἀνθρώπους ὅπως ὁ Μακρυγιάννης. Ακοῦστε τὸν:

«Κι ὅσα σημειῶνω τὰ σημειῶνω γιατί δὲν ὑποφέρω νὰ βλέπω τὸ ἄδικο νὰ πνίγει τὸ δίκιο. Γιὰ κείνο ἔμαθα γράμματα στὰ γεράματα καὶ κάνω αὐτὸ τὸ γράψιμο τὸ ἀπελέκητο, ὅτι δὲν εἶχα τὸν τρόπον ὄντας παιδὶ νὰ σπουδάξω: ἤμουν φτωχὸς κι ἔκανα τὸν ὑπῆρέτη καὶ τιμάρευα ἄλογα, κι ἄλλες πληθὸς δουλειὲς ἔκανα, νὰ βγάλω τὸ πατρικὸ μου χρέος πού μᾶς χρέωσαν οἱ χαραμῆδες, καὶ νὰ ζήσω κι ἐγὼ σὲ τούτῃ τὴν κοινωνία, ὅσο ἔχω τ' ἀμανέτι τοῦ Θεοῦ στὸ σῶμα μου. Κι ἀφοῦ ὁ Θεὸς θέλησε νὰ κάμει νεκρανάσταση στὴν Πατρίδα μου, νὰ τὴ λευτερώσει ἀπὸ τὴν τυραγνία τῶν Τούρκων, ἀξίωσε κι ἐμένα νὰ δουλέψω κατὰ δύναμη, λιγότερον ἀπὸ τὸν χερότερο πατριώτη μου Ἕλληνα. Γράφουν σοφοὶ ἄντρες πολλοί, γράφουν τυπογράφοι ντόπιοι, καὶ ξένοι διαβασμένοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἐνα προῶμα μόνο μὲ παρακίνησε κι ἐμένα νὰ γράψω: ὅτι τούτῃ τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ κι ἀμαθεῖς, καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοί, καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, καὶ οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι. Ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσομεν ἐδῶ. Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί νὰ τὴ φυλάμε κι ὅλοι μαζί, καὶ νὰ μὴ λέγει οὔτε ὁ δυνατὸς «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγει ὁ καθεὶς «ἐγώ»; ὅταν ἀγωνιστεῖ μόνος του καὶ φκιάσει ἢ χαλάσει, νὰ λέγει «ἐγώ»· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκιάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε στὸ «ἐμεῖς» κι ὄχι στὸ «ἐγώ». Καὶ στὸ ἐξῆς νὰ μάθομε γνώση, ἂν θέλομε νὰ φκιάσομε χωριὸ νὰ ζήσομε ὅλοι μαζί. Ἐγραψα γυμνὴ τὴν ἀλήθεια, νὰ ἰδοῦνε ὅλοι οἱ Ἕλληνες ν' ἀγωνίζονται γιὰ τὴν πατρίδα τους, γιὰ τὴ θρησκεία τους· νὰ ἰδοῦνε καὶ τὰ παιδιὰ μου καὶ νὰ λένε: «Ἐχομε ἀγῶνες πατρικούς, ἔχομε θυσίες -ἂν εἶναι ἀγῶνες καὶ θυσίες. Καὶ νὰ μπαίνουν σὲ φιλοτιμία καὶ νὰ ἐργάζονται στὸ καλὸ τῆς πατρίδας τους, τῆς θρησκείας τους καὶ τῆς κοινωνίας- ὅτι θὰ εἶναι καλὰ δικά τους. Ὅχι ὅμως νὰ φαντάζονται γιὰ τὰ κατορθώματα τὰ πατρικά, ὄχι

νά πορνεύουν τὴν ἀρετὴ καὶ νά καταπατοῦν τὸ νόμο, καὶ νά ἔχουν τὴν ἐπιρροή γιὰ ἱκανότη» (Β΄ 463).

Ἔτσι τελειώνει τὸ χειρόγραφό του. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τυπωμένο, πιάνει πάνω ἀπὸ 460 πυκνὲς σελίδες μεγάλου σχήματος. Ὁ Μακρυγιάννης τὸ ἀρχίζει στὶς 26 Φεβρουαρίου 1829, τριάντα δυὸ περίπου χρονῶ, στὸ Ἄργος, ὅπου τὸν βρίσκουμε «Ἀρχηγὸ τῆς ἐκτελεστικῆς δύναμης τῆς Πελοπόννησος καὶ Σπάρτης», εἴτε καταγράφοντας παλαιότερα γεγονότα, εἴτε σημειώνοντας γεγονότα παρόντα σὰν ἓνα ἡμερολόγιο. Περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ εἶναι γραμμένο, ὡς φαίνεται, στὸ Ἄργος, ὡς τὰ 1832. Τὸ συνεχίζει στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Ἀθήνα ὡς τὰ 1840, ὅποτε τὸ κλείνει βιαστικὰ γιὰ νὰ τὸ κρύψει. Ἡ ἐξουσία ἔχει ὑποψίες ἐναντίον του. «Εἶχαν μεγάλην ὑποψίαν ἀπὸ μένα» σημειώνει «καὶ γύρευαν νὰ μοῦ ψάξουν τὸ σπίτι μου νὰ μοῦ βροῦνε γράμματα» (Β΄ 346). Τὸ ἐμπιστεύεται λοιπὸν σ' ἓνα κουμπάρο, πού τὸ παίρνει στὴν Τήνο. Στὰ 1844, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συνωμοσία γιὰ τὸ Σύνταγμα, ὅπου παίζει μεγάλο ρόλο, καὶ τὰ Σεπτεμβριανά, πηγαίνει καὶ τὸ παίρνει· ἀντιγράφει τὶς σημειώσεις πού κρατοῦσε στὸ ἀναμεταξὺ μὲ πολλὰ προφυλάξεις· «σημείωνα» μᾶς λέει «καὶ εἶχα ἓναν τενεκὲ καὶ τὰ ἴβανα μέσα καὶ τὰ ἔχωνα» -γράφει ὡς τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1850, καὶ μετὰ ἓνα χρόνο περίπου τὸ συμπληρώνει μ' ἓναν πρόλογο καὶ μ' ἓναν ἀρκετὰ μακρὸν ἐπίλογο. Ἡ ἔξοχα μελετημένη ἔκδοση τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, ἡ μοναδικὴ πού ἔχουμε ὡς τὰ σήμερα, δημοσιεύτηκε στὰ 1907, ἀφοῦ πέρασε δηλαδὴ μισὸς αἰώνας πού τὸ πολῦτιμο αὐτὸ κείμενο ἔμεινε χαμένο μέσα στ' ἀπόλυτο σκοτάδι.

Ὁ Μακρυγιάννης ἦταν ἀγράμματος. Μολονότι ἔφτασε ὡς τὸ βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ, δὲ βαστοῦσε ἀπὸ τζάκι. Ἦτανε παιδὶ μίας φτωχῆς οἰκογένειας τσομπάνηδων καὶ γεωργῶν τῆς Ρούμελης. Νά πῶς μᾶς μεταδίνει ὁ ἴδιος τὴ γέννησή του:

«Ἡ πατρις τῆς γεννήσεώς μου εἶναι ἀπὸ τὸ Λιδορῖκι· χωριὸ τοῦ Λιδορικιοῦ ὀνομαζόμενον Ἀβορῖτη. [...] Οἱ γοναῖγοι μου πολὺ φτωχοί, καὶ ἡ φτώχεια αὐτήνη ἦρθε ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῶν ντόπιων Τούρκων καὶ τῶν Ἀρβανίτων τοῦ Ἀλήπασα. Πολυφαμελίτες οἱ γοναῖγοι μου καὶ φτωχοί, καὶ ὅταν ἤμουνε ἀκόμα στὴν κοιλιὰ τῆς μητρὸς μου, μίαν ἡμέρα πῆγε γιὰ ξύλα στὸ λόγγο. Φορτώνοντας τὰ ξύλα στὸν ὦμο της, φορτωμένη στὸ δρόμο, στὴν ἐρημιὰ, τὴν ἔπιασαν οἱ πόνοι καὶ γέννησε ἐμένα. Μόνη της ἡ καημένη κι ἀποσταμένη, ἐκιντύνεψε κι αὐτήνη τότε κι ἐγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της καὶ συγυρίστη, φορτώθη λίγα ξύλα καὶ ἔβαλε καὶ χόρτα ἀπάνου στὰ ξύλα καὶ ἀπὸ πάνου ἐμένα καὶ πῆγε στὸ χωριό» (Β΄ 11-12).

Δὲν εἶχε τοὺς τρόπους νὰ πάει σὲ δάσκαλο, μᾶς λέει. Ἦξερε λίγο γράψιμο, ἀλλὰ εἶναι ζήτημα ἂν μπόρεσε ποτὲ τοῦ νὰ διαβάσει ἄλλο τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴδια τοῦ γραφτά.

Ὁ γενναῖος Μακρυγιάννης πῶποτε μὴ ἀναγνώσας θὰ τραγουδήσει ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος στὶς μέρες τῆς Γ΄ Σεπτεμβρίου. Γιατὶ τὸ γράψιμό του εἶναι, σχεδὸν ὀλότελα, μία δική του ἐφεύρεση. «Γράψιμο ἀπελέκητο» τὸ ὀνομάζει. Δεκαεφτὰ μῆνες ἔβαλε ὁ Βλαχογιάννης γιὰ νὰ τὸ ξεδιαλύνει, νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφήσει θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε,

καὶ νὰ τὸ ἀντιγράψει. Ὅταν ἀντικρίσει κανεὶς μία σελίδα τοῦ πυκνοῦ χειρογράφου καταλαβαίνει ἀμέσως τὸ γιατί. Φωνητικὴ ἀποτύπωση τῆς ρουμελιώτικης προφορᾶς μὲ ιδιότροπα συμπλέγματα γραμμάτων, πὺ μοιάζουν ἓνα ἀτέλειωτο ἀραβούργημα. Πουθενὰ διακοπή, παράγραφος ἢ στίξη. Κάποτε μόνο μία κάθετη γραμμὴ δείχνει ἓνα σταμάτημα. Τὸ κατεβατὸ μοιάζει σὰν κάτι παλιὺς τοίχους πὺ, κοιτάζοντάς τους, θαρρεῖς πὺς συλλαβίζεις τὴν κάθε κίνηση τοῦ χτίστη, πὺ συναρμολόγησε τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πέτρα μὲ τὴν προηγούμενη, τὴν ἀμέσως ἐπόμενη προσπάθεια μὲ τὴν προηγούμενη, ἀποτυπώνοντας πάνω στὴν τελειωμένη οἰκοδομὴ τις περιπέτειες μίας ἀδιάσπαστης ἀνθρώπινης ἐνέργειας -αὐτὸ τὸ πρᾶγμα πὺ μᾶς συγκινεῖ καὶ λέγεται ὕφος ἢ ρυθμός. Στὸ γράψιμο τοῦ Μακρυγιάννη, πὺ εἶναι ἀδιάβαστο γιὰ τὸν ἀπροειδοποίητο ἀναγνώστη, συλλαβίζεις, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τις λέξεις, τὴν ἐπίμονη βούληση τοῦ συγγραφέα νὰ ζωγραφίσει στὸ χαρτὶ τὸν ἑαυτὸ του.

Στὸ Ἄργος, ὁ Μακρυγιάννης, «γιὰ νὰ μὴν τρέχει στοὺς καφενέδες», παρακαλοῦσε τὸν ἓνα καὶ τὸν ἄλλο φίλο νὰ τοῦ μάθουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ γράμματα πὺ ἤξερε, καὶ πὺ δὲν ἦταν οὔτε κὰν τὰ κολλυβογράμματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Αἰσθάνεται συχνὰ πολὺ ταπεινὸς γιὰ τὴν ἀμάθειά του: «Δὲν ἔπρεπε νὰ ἔμπω σ' αὐτὸ τὸ ἔργον ἓνας ἀγράμματος, νὰ βαρύνω τοὺς τίμιους ἀναγνώστες καὶ μεγάλους ἄντρες καὶ σοφοὺς τῆς κοινωνίας...» σημειώνει ἀρχίζοντας νὰ γράφει τὴ ζωὴ του. «Εἶμαι ἓνας ἀγράμματος καὶ δὲν μπορῶ νὰ βαστήσω σειρὰ ταχτικὴ στὰ γραφόμενα...» ἐπιμένει πάλι. Ζητᾶ συγγνώμη γιὰ τὸ «ἔλαβε ὡς ἄνθρωπος αὐτήνη τὴν ἀδυναμία». Τέτοια πρᾶγματα πρέπει νὰ τὰ γράφουνε «προκομμένοι κι ὄχι ἀπλοὶ ἀγράμματοι». Καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ σπουδασμένοι, τὸν κοιτᾶζουν φυσικὰ ἀπὸ τὰ ὕψη. «Οὐδ' ἐγὼ γνωρίζω νὰ στρέφω τὴν σπάθην, οὐδ' αὐτὸς τὴν γλῶσσαν» θὰ τονίσει πάλι ὁ χαρακτηριστικὸς Σοῦτσος, «καλὸν λοιπὸν ἕκαστος ἡμῶν νὰ δίδεται εἰς ὅ,τι ἐπιτυγχάνει». Ἀλλὰ ἡ πατρίδα «ζημιώθη, διατιμήθη, καὶ ὅλο σ' αὐτὸ καταναίει, ὅτι μᾶς ἤβρε ὅλους θερία», θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς καὶ μᾶς τοὺς στρατιωτικὸς -βασανίζεται ὁ Μακρυγιάννης- καὶ εἶναι «πατρίδα γενικὴ, τοῦ καθενοῦ». Γι' αὐτὸ πρέπει καὶ ὁ προκομμένος νὰ φωνάζει τὴν ἀλήθεια καὶ ὁ ἀπλός. Φανερὰ λοιπὸν ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἤθελε νὰ εἶχε τοὺς τρόπους νὰ μάθει γράμματα. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸν μειώνει, δὲν τοῦ δημιουργεῖ κανένα σύμπλεγμα κατωτερότητας, ὅπως θὰ λέγαμε. Αἰσθάνεται, καὶ μᾶς κάνει νὰ τὸ αἰσθανόμαστε μαζί του, πὺς εἶναι ἄνθρωπος πὺ ὁ Θεὸς τοῦ χάρισε τὴ λαλιά, αὐτὸ τὸ δῶρο πὺ κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ τὸ ἀφαιρέσει. Ὅπου βρεθεῖ, στὸ παλάτι ἢ στὴν καλύβα, μιλάει σταράτα, μιλάει μὲ ἀσφάλεια. Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔχει ἔμφυτη μέσα του αὐτὴ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἔκφρασης, μπορεῖ καὶ διατυπώνεται μὲ χρῶμα καὶ μὲ ἀποχρώσεις, μὲ τόνο καὶ μὲ ρυθμὸ. Ἔχω τὴν ἐντύπωση πὺς ὁ φιλόλογος πὺ θὰ ἤθελε νὰ κάνει κάποτε τὴν κριτικὴ τῆς δύσκολης μεταγραφῆς τοῦ κειμένου τοῦ Μακρυγιάννη, θὰ ἔπρεπε, πρὶν ἀπ' ὅλα, νὰ στηρίξει τὴν ἐργασία του στὴν ἀκουστικὴ ἀντίληψή του.

Ὁ Μακρυγιάννης σέβεται τὴ μόρφωση -«ὡς λιοντάρι πολεμοῦσε καὶ ὡς φιλόσοφος ὁδηγοῦσε» θὰ πεῖ γιὰ τὸν πρῶτο του ἀρχηγό, τὸ Γῶγο. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει

καθόλου να εκφράσει την αντίδρασή του για ένα λογιότατο και για την προγονοκαπηλεία:

«Εβάλετε και νέον αρχηγὸ στὸ φρούριο τῆς Κόρθος» γράφει μιλώντας στους πολιτικούς τῆς ἐποχῆς. «Ἀχιλλέα τὸν ἔλεγαν, λογιότατο. Κι ἀκούγοντας τ' ὄνομα Ἀχιλλέα, παντυχαίνετε ὅτ' εἶναι ἐκεῖνος ὁ περίφημος Ἀχιλλέας. Καὶ πολέμαγε τ' ὄνομα τοὺς Τούρκους. Δὲν πολεμάγει τ' ὄνομα ποτέ, πολεμάγει ἡ ἀντρεία, ὁ πατριωτισμὸς ἢ ἀρετὴ. Κι ὁ Ἀχιλλέας ὁ δικὸς σας, ὁ φρούραρχος τῆς Κόρθος, λεβέντης ἦταν, «Ἀχιλλέγα» τὸν ἔλεγαν. Εἶχε καὶ τὸ κάστρο ἐφοδιασμένο ἀπὸ τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, εἶχε καὶ τόσο στράτευμα. Ὅταν εἶδε τοὺς Τούρκους τοῦ Δράμαλη ἀπὸ μακριὰ -καὶ ἦταν καὶ καταπολεμισμένος ἀπὸ Ρούμελη, ἀπὸ Ντερβένια- βλέποντάς τον ὁ Ἀχιλλέας ἄφησε τὸ Κάστρο κι ἔφυγε, ἀπολέμιστο. Νὰ ἦταν ὁ Νικήτας, ἔφευγε; ὁ Χατζηχρηστὸς καὶ οἱ ἄλλοι; Ὅχι βέβαια. Ὅτι τὸν καρτέρεσαν αὐτοὶ τὸ Δράμαλη στὸν κάμπο καὶ τὸν ἀφάνισαν· ὄχι σ' ἐφοδιασμένο κάστρο, καὶ σὰν τὸ κάστρο τῆς Κόρθος» (Β' 59).

Τὰ γράμματα εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ εὐγενικὲς ἀσκήσεις κι ἀπὸ τοὺς πιὸ ὑψηλοὺς πόθους τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παιδεία εἶναι ὁ κυβερνήτης τοῦ βίου. Κι ἐπειδὴ οἱ ἀρχές αὐτὲς εἶναι ἀληθινές, πρέπει νὰ μὴν ξεχνοῦμε πὼς ὑπάρχει μία καλὴ παιδεία -ἐκείνη πὸν ἐλευθερώνει καὶ βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπο νὰ ὀλοκληρωθεῖ σύμφωνα μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μία κακὴ παιδεία -ἐκείνη πὸν διαστρέφει καὶ ἀποστεγνώνει καὶ εἶναι μία βιομηχανία πὸν παράγει τοὺς ψευτομορφωμένους καὶ τοὺς νεόπλουτοὺς τῆς μάθησης, πὸν ἔχον τὴν ἴδια κίβδηλη εὐγένεια μὲ τοὺς νεόπλουτοὺς τοῦ χρήματος. Ἄν ὁ Μακρυγιάννης μάθαινε γράμματα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πολὺ φοβοῦμαι πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, γιατί τὴν παιδεία τὴν κρατοῦσαν στὰ χέρια τοὺς οἱ «τροπαιοῦχοι τοῦ ἀδειοῦ λόγου», καθὼς εἶπε ὁ ποιητής, πὸν δὲν ἔλειψαν ἀκόμη. Δὲν ἐπαινῶ τὸν Μακρυγιάννη γιατί δὲν ἔμαθε γράμματα, ἀλλὰ δοξάζω τὸν πανάγαθο Θεὸ πὸν δὲν τοῦ ἔδωσε τὰ μέσα νὰ τὰ μάθει. Γιατί ἂν εἶχε πάει σὲ δάσκαλο, θὰ εἶχαμε ἴσως πολλὰς φορὲς τὸν ὄγκο τῶν Ἀπομνημονευμάτων σὲ μία γλῶσσα, ὅλο κουδουνίσματα καὶ κορδακισμούς· θὰ εἶχαμε ἴσως περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ ἱστορικὰ τῶν χρόνων ἐκείνων, θὰ εἶχαμε ἴσως ἓνα Σοῦτσο τῆς πεζογραφίας, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν ἀστέρευτη πηγὴ ζωῆς, πὸν εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Μακρυγιάννη, δὲ θὰ τὴν εἶχαμε. Καὶ θὰ ἦταν μεγάλο κρῖμα. Γιατί ἔτσι ὅπως μᾶς φανερώνεται ὁ Μακρυγιάννης, βλέπουμε ὀλοκάθαρα πὼς ἂν καὶ ἀγράμματος, δὲν ἦταν διόλου ἓνας ὀρεσίβιος ἀκαλλιέργητος βάρβαρος. Ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον: ἦταν μία ἀπὸ τίς πιὸ μορφωμένες ψυχὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἡ μόρφωση, ἡ παιδεία πὸν δηλώνει ὁ Μακρυγιάννης, δὲν εἶναι κάτι ξέχωρο ἢ ἀποσπασματικὰ δικό του· εἶναι τὸ κοινὸ χτῆμα, ἡ ψυχικὴ περιουσία μίας φυλῆς, παραδομένη γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιετίες, ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ἀπὸ εὐαισθησία σὲ εὐαισθησία· κατατρεγμένη καὶ πάντα ζωντανή, ἀγνοημένη καὶ πάντα παροῦσα -εἶναι τὸ κοινὸ χτῆμα τῆς μεγάλης λαϊκῆς παράδοσης τοῦ Γένους. Εἶναι ἡ ὑπόσταση, ἀκριβῶς, αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, αὐτῆς τῆς διαμορφωμένης ἐνέργειας, πὸν ἔπλασε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸ λαὸ πὸν ἀποφάσισε νὰ ζήσει ἐλεύθερος ἢ νὰ πεθάνει στὰ '21.

Γι' αυτό ή λαϊκή μας παράδοση είναι τόσο σπουδαία.

Μία φορά κι έναν καιρό, ήταν ένας φτωχός φουστανελάς που είχε τή μανία νά ζωγραφίζει. Τόν έλεγαν Θεόφιλο. Τά πινέλα του τὰ κουβαλούσε στο σελάχι του, εκεί που οί πρόγονοί του βάζαν τις πιστόλες και τὰ μαχαίρια τους. Τριγύριζε στα χωριά τής Μυτιλήνης, τριγύριζε στα χωριά του Πηλίου και ζωγράφιζε. Ζωγράφιζε ό,τι του παράγγελναν, για νά βγάλει τὸ ψωμί του. Ὑπάρχουν στον Ἄνω Βόλο κάμαρες όλόκληρες ζωγραφισμένες από τὸ χέρι του Θεόφιλου, καφενέδες στη Λέσβο, μπακάλικα και μαγαζιά σὲ διάφορα μέρη που δείχνουν τὸ πέρασμά του -ἂν σώζονται ἀκόμη. Ὁ κόσμος τὸν περιγελοῦσε. Του ἔκαναν μάλιστα και ἀστεῖα τόσο χοντρά, που κάποτε τὸν ἔριξαν κάτω από μίαν ἀνεμόσκαλα και του ἔσπασαν ἕνα δυὸ κόκαλα. Ὁ Θεόφιλος, ὡστόσο, δὲν ἔπαυε νά ζωγραφίζει σὲ ό,τι ἔβρισκε. Εἶδα πίνακές του φτιαγμένους πάνω σὲ κάμποτο, πάνω σὲ πρόστυχο χαρτόνι. Τους θαύμαζαν κάτι νέοι που τους ἔλεγαν ἀνισόρροπους οί ἀκαδημαϊκοί. Ἐτσι κυλοῦσε ή ζωή του και πέθανε ὁ Θεόφιλος, δὲν είναι πολλά χρόνια, και μία μέρα ἤρθε ἕνας ταξιδιώτης ἀπὸ τὰ Παρίσια. Εἶδε αὐτὴ τὴ ζωγραφικὴ, μάζεψε καμιά πενηνταριά κομμάτια, τὰ τύλιξε και πήγε νά τὰ δείξει στους φωτισμένους κριτικούς που κάθονται κοντὰ στο Σηκουάνα. Και οί φωτισμένοι κριτικοί βγήκαν κι ἔγραψαν πὼς ὁ Θεόφιλος ἦταν σπουδαῖος ζωγράφος. Και μείναμε μὲ ἀνοιχτὸ τὸ στόμα στην Ἀθήνα. Τὸ ἐπιμύθιο αὐτῆς τῆς ἱστορίας είναι ὅτι λαϊκὴ παιδεία δὲ σημαίνει μόνο νά διδάξουμε τὸ λαὸ ἀλλὰ και νά διδαχτοῦμε ἀπὸ τὸ λαὸ.

Θυμοῦμαι πάντα τὸ Θεόφιλο ὅταν συλλογίζομαι τὸν Μακρυγιάννη. Σὰς ἔλεγα πὼς ὁ Μακρυγιάννης είναι ἀπὸ τις πιὸ μορφωμένες ψυχές του νέου ἑλληνισμοῦ, τὸ ἴδιο πιστεύω και για τὸ Θεόφιλο, ἂν ή λέξη μόρφωση σημαίνει πνευματικὴ μορφή. Κι αὐτὴ ή μόρφωσή τους είναι ἔξαιρετικά ἔντονη και δραστήρια. Είναι καταπληκτικὴ ή ἔμφυτη ἀνάγκη που ἔχουν νά ἐκφραστοῦν. Ἐκμηδενίζει ὅλες τις δυσκολίες. Θυμᾶται κανείς κάτι πεισματάρικα φυτὰ, που ὅταν πιάσει ή ρίζα τους, προχωροῦν γκρεμίζοντας φράχτες, σπάζοντας ταφόπετρες. Ὁ Μακρυγιάννης δημιουργεῖ ἔκφραση σὲ κάθε του ὥρα. Και μὲ πετραδάκια τῆς θάλασσας (Β' 351) ἀκόμη κάθεσαι και γράφει τὴν ἰδέα του στο χῶμα του περιβολιοῦ του, και συμπληρώνει τὴ σκέψη τῆς μέρας μὲ τὰ ὄνειρα που βλέπει στον ὕπνο του.

Κάποτε κάνει ἕνα ταξίδι στην Ἀκαρνανία. Ξαναβλέπει και «σημαδεύει» τις θέσεις ὅπου ἔγιναν μάχες τῆς ἐπανάστασης. Γυρίζοντας στην Ἀθήνα ἀποφασίζει νά φτιάξει τις ζωγραφιές τῶν πολέμων του ἀγῶνα.

«Πῆρα ἕνα ζωγράφο Φράγκο» σημειώνει «και τὸν εἶχα νά μου φκιάσει σὲ εικονογραφίες αὐτούς τους πολέμους. Δὲ γνώριζα τὴ γλῶσσα του. Ἐφκίασε δυὸ τρεῖς, δὲν ἦταν καλές· τὸν πλέρωσα κι ἔφυγε. Ἀφοῦ ἔδιωξα αὐτὸν τὸν ζωγράφο, ἔστειλα κι ἔφεραν ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἕναν ἀγωνιστὴ, Παναγιώτη Ζωγράφο τὸν ἔλεγαν [...] ἤφερε και δυὸ του παιδιὰ· και τους εἶχα στο σπίτι μου ὅταν ἐργάζονταν. Κι αὐτὸ ἄρχισε ἀπὸ τὰ 1836 και τελείωσε τὰ 1839. Ἐπαιρνα τὸ ζωγράφο και βγαίναμε στους λόφους και

τόλεγα: Ἔτσι εἶναι ἐκεῖνη ἢ θέση, ἔτσι ἐκεῖνη· αὐτὸς ὁ πόλεμος ἔτσι ἔγινε· ἀρχηγὸς ἦταν τῶν Ἑλλήνων ἐκεῖνος, τῶν Τούρκων ἐκεῖνος...» (Β΄ 349).

Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τελείωσαν οἱ εἴκοσι πέντε πίνακες, ποὺ θὰ εἶχανε χαθεῖ τελειωτικά, ἂν δὲν τοὺς ξανάβρισκε κατὰ σύμπτωση ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος. Οἱ εἰκόνες αὐτές, ποὺ ἔγιναν μὲ τὸ χέρι τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου, καὶ μὲ τὸ «στοχασμὸ» τοῦ Μακρυγιάννη, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα κι ἀπὸ τὰ πιὸ ζωντανὰ μνημεῖα ποὺ ἔχομε τῆς λαϊκῆς μας ζωγραφικῆς -θέλω νὰ πῶ ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα ποὺ ξεσκεπάζουν ξαφνικὰ ἐκθαμβωτικὲς περιοχὲς τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ μας.

Οἱ ζωγραφιὲς αὐτές ποὺ παρασταίνουν μὲ ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια τὶς μάχες ποὺ θέλουν ν' ἀποδώσουν -πολλὲς φορὲς σὰν ἓνα στρατιωτικὸ ντοκουμέντο- εἶναι συνάμα μία χαρὰ τῶν ματιῶν. Εἶδα ἄνθρωπο νὰ δακρύζει τὴν πρώτη φορὰ ποὺ τὶς ἀντίκρουσε. Κάποτε σοῦ θυμίζουν λαϊκὰ κεντήματα, ὅπως λ.χ. ἡ ἔξοχη πολιορκία τοῦ κάστρου τῆς Ἀθήνας· κάποτε σὲ ξαναφέρνουν σὲ περιβόλια ποὺ ἔμειναν χλωρὰ ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ τὰ πρωτοεῖδε ὁ τεχνίτης· κάποτε σὲ κάνουν ν' ἀνασαινεῖς τὴν ἀτμόσφαιρα μαγείας καὶ φόβου τοῦ παραμυθιοῦ τῶν παιδικῶν χρόνων· εἶναι μία πρωτάκουστη καὶ συνάμα μία πολὺ παλιὰ ραψωδία.

Μίαν ἄλλη φορὰ ὁ Κωλέττης, πρεσβευτῆς στὸ Παρίσι, τοῦ στέλνει μὲ συστατικὸ ἓναν Γάλλο περιηγητὴ, τὸν Μαρκήσιο Raoul de Malherbe. «Ἦθελε κι ἑλληνικὰ τραγούδια» σημειώνει ὁ Μακρυγιάννης «τοῦ ἔφκιασα πέντ' ἔξι» (Β΄ 367). Ἔτσι καὶ στὸ περίφημο ἐπεισόδιο, ὅπου ἀνιστορεῖ τὸ τελευταῖο του τραπέζι μὲ τὸν Γκούρα, πάνω στὴν πολιορκημένη Ἀκρόπολη. Εἶναι σὰν τοὺς ἄγνωστους ποιητὲς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: τὸ τραγούδι τὸ «φκιάνει», καὶ εἶναι ἀποκαλυπτικὸ ὅταν μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε ἀπὸ κοντὰ πῶς ἢ καταφρονημένη δημοτικὴ εὐαισθησία νιώθει καὶ ἀγαπᾷ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

«Εἶχα δυὸ ἀγάλματα» σημειώνει ἀκόμα «περίφημα, μία γυναῖκα κι ἓνα βασιλόπουλο, ἀτόφια -φαίνονταν οἱ φλέβες, τόση ἐντέλεια εἶχαν. Ὅταν χάλασαν τὸν Πόρο, τὰ ἔχαν πάρει κάτι στρατιῶτες, καὶ στ' Ἄργος θὰ τὰ πουλοῦσαν κάτι Εὐρωπαίων· χίλια τάλαρα γύρευαν [...]. Πῆρα τοὺς στρατιῶτες, τοὺς μίλησα: Ἐντά, καὶ δέκα χιλιάδες τάλαρα νὰ σᾶς δώσουνε, νὰ μὴν τὸ καταδεχτεῖτε νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας. Γι' αὐτὰ πολεμήσαμε» (Β΄ 303). Καταλαβαίνετε. Δὲ μιᾶ ὁ Λόρδος Βύρων, μήτε ὁ λογιότατος, μήτε ὁ ἀρχαιολόγος· μιᾶ ἓνας γιὸς τσοπάνηδων τῆς Ρούμελης μὲ τὸ σῶμα γεμάτο πληγές. «Γι' αὐτὰ πολεμήσαμε». Δεκαπέντε χρυσοπικόιλτες ἀκαδημίες δὲν ἀξίζουν τὴν κουβέντα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ μόνο σὲ τέτοια αἰσθήματα μπορεῖ νὰ ριζώσει καὶ ν' ἀνθίσει ἢ μόρφωση τοῦ Γένους. Σὲ αἰσθήματα πραγματικὰ καὶ ὄχι σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες περὶ τοῦ κάλλους τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων ἢ σὲ καρδιὲς ἀποστεγνωμένες ποὺ ἔχουν πάθει ἀκαταληψία ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ χύδην ὄχλου.

«Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη» τραγουδοῦσε ὁ Σολωμός. Ἡ ἰδέα του ἦταν ἀληθινή. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἦταν βγαλμένη ἀπὸ τὸ μεδούλι τῶν κοκάλων τῶν ζωντανῶν

Ἑλλήνων. Καὶ γι' αὐτὸ πέτυχε, καὶ γι' αὐτὸ δὲ σταμάτησε καὶ πραγματοποιεῖται σ' ὅλο τὸ ἸΘ' αἰῶνα, καὶ γι' αὐτὸ δὲν τελείωσε ἀκόμη ἢ πραγματοποίησή της. Ὁ σημερινὸς πόλεμος τῆς πατρίδας μας -δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ τὸ ποῦμε- εἶναι μία συνέχεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνοῦμε: κάθε φορὰ πὺν ἢ φυλὴ μας γυρίζει πρὸς τὸ λαό, ζητᾶ νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὸ λαό, ἀναμορφώνεται ἀπὸ τὸ λαό, συνεχίζει τὴν παράδοση πὺν μπῆκε θριαμβευτικὰ στὴ συνείδηση τοῦ ἔθνους μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Ὁ ἀγῶνας ἐκεῖνος ἦταν ἓνα κοινωνικὸ, πολεμικὸ καὶ πολιτικὸ γεγονός. Ἦταν συνάμα καὶ ἓνα πνευματικὸ γεγονός. Ἀπὸ τὴν τελευταία τούτη ἀποψη, τὴν πιὸ ἀγνοημένη, εἶναι σημαντικὸ νὰ ἔχουμε τεκμήρια σὰν αὐτὰ πὺν μᾶς ἄφησε ὁ Μακρυγιάννης. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δὲ σταματοῦν στὰ χρονολογικὰ ὁρόσημα πὺν βλέπουμε στὶς φυλλάδες τῆς ἱστορίας.

2

Ὁ ΒΙΟΣ τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ἓνα μεγάλο κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ ἐξήντα πρῶτα χρόνια του περασμένου αἰῶνα. Γεννήθηκε στὰ 1797 καὶ πέθανε στὶς 27 Ἀπριλίου 1864. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σᾶς τὸν διηγηθῶ. Τὸ μόνο πὺν θὰ προσπαθήσω εἶναι νὰ σᾶς δώσω λίγα ἀκόμη παραδείγματα ἀπὸ τ' Ἀπομνημονεύματα, τοῦ πὺν βλέπει καὶ ἀντιδρᾷ ὁ Μακρυγιάννης στὰ γεγονότα. Γιατὶ ἢ ἱστορία τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι περισσότερο ἀπὸ μία ἱστορία γεγονότων. Εἶναι μία ἱστορία τῶν συναισθημάτων τοῦ λαοῦ του στὴ μεγάλη αὐτὴ περίοδο πὺν γέννησε τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα.

Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἀκόμη βρέφος ὅταν ἢ οἰκογένειά του, κυνηγημένη ἀπὸ τοὺς ντόπιους Τούρκους καὶ τοὺς Ἀρβανίτες «πὺν θέλαν νὰ σκλαβώσουν τὸ χωριό τους», ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει στὴ Λιβαδειά. Ἐφτὰ χρονῶ ξενοδουλεύει γιὰ ν' ἀλαφρύνει τοὺς γονεῖς του. «Ἦθελαν νὰ κάνω δουλειές ταπεινές του σπιτιοῦ» μας λέει «κι αὐτὸ ἦταν ὁ θάνατός μου». Γίνεται ἀνυπόφορος θεληματικᾶ· τὸν διώχνουν. Δεκατεσσάρω χρονῶ τὸν βρίσκουμε στὴ Ντεσφίνα κοντὰ σ' ἓνα πατριώτη του. Μᾶς διηγεῖται τὸ ἀκόλουθο ἐπεισόδιο:

«Ἐγὶνα ὡς δεκατέσσερων χρονῶν καὶ πῆγα σ' ἓναν πατριώτη μου εἰς Ντεσφίνα [...]. Ἦταν γιορτὴ καὶ παγγύρι τ' Ἀγιαννιοῦ. Πῆγαμε στὸ παγγύρι. Μόδωσε τὸ ντουφέκι του νὰ τὸ βαστῶ. Ἐγὼ θέλησα νὰ τὸ ρίξω. Ἐτσακίσθη. Τότε μ' ἔπιασε σ' ὅλο τὸν κόσμον ὀμπρὸς καὶ μὲ πέθανε στὸ ξύλο. Δὲ μ' ἔβλαβε τὸ ξύλο τόσο· περισσότερον ἢ ντροπὴ τοῦ κόσμου. Τότε ὅλοι τρώγαν καὶ πίναν κι ἐγὼ ἔκλαιγα. Αὐτὸ τὸ παράπονο δὲν ἦβρα ἄλλον κριτὴ νὰ τὸ εἰπῶ νὰ μὲ δικιώσει. Ἐκρίνα εὐλογο νὰ προστρέξω στὸν Αἰγιάννη, ὅτι στὸ σπίτι του μὸγινε αὐτήνη ἢ ζημιὰ καὶ ἢ ἀτιμία. Μπαίνω τὴ νύχτα μέσα στὴν ἐκκλησιά του καὶ κλειῶ τὴν πόρτα κι ἀρχινῶ τὰ κλάματα μὲ μεγάλες φωνές καὶ μετάνοιες: καὶ τὸν περικαλῶ νὰ μοῦ δώσει ἄρματα καλὰ κι ἀσημένια καὶ δεκαπέντε πουργιὰ χρήματα, κι ἐγὼ θὰ τοῦ φκιάσω ἓνα μεγάλο καντῆλι ἀσημένιο. Μὲ τίς πολλές φωνές κάμαμε τίς συμφωνίες μὲ τὸν ἅγιο» (Β' 13-14).

«Κάναμε τις συμφωνίες με τὸν ἅγιο». Ὡστόσο ὁ χριστιανὸς ἅγιος κρατᾶ τις συμφωνίες πὸ πιστὰ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα. Γιατί ὁ Μακρυγιάννης πηγαίνει στὴν Ἄρτα σ' ἑνὸς Θανάση Λιδορική. Δουλεύει κοντά του καὶ ἐμπορεύεται μόνος του τόσο καλὰ πὸ στὶς παραμονές τῆς ἐπανάστασης «εἶχε καζαντίσει τοῦ Θεοῦ τὰ ἐλέη». «Τότε ἔφκιασα» σημειώνει «ντουφέκι ἀσημένιο, πιστόλες κι ἄρματα, κι ἓνα καντήλι καλό. Καὶ ἀρματωμένος καλὰ καὶ συγυρισμένος τὸ πῆρα καὶ πῆγα στὸν προστάτη μου καὶ εὐεργέτη μου κι ἀληθινὸ φίλο, τὸν Αἰγιάννη, πὸ σῶζεται ὡς τὸ σήμερο [...]. Καὶ τὸν προσκύνησα με δάκρυα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγχνα μου, ὅτι θυμήθηκα ὅλες μου τις ταλαιπωρίες πὸ δοκίμασα» (Β' 15).

Στὰ 1820 πάνω κάτω «μπαίνει στὸ μυστικὸ» τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. «Μπῆκα στὸ μυστικὸ» λέει πάλι «καὶ πῆγα στὸ σπίτι μου κι ἐργαζόμουνα γιὰ τὴν πατρίδα μου καὶ θρησκεία μου νὰ τὴ δουλέψω ἕλικρινῶς, καθὼς τὴ δούλεψα, νὰ μὴ μὲ εἰπεῖ κλέφτη καὶ ἀρπαγο, ἀλλὰ νὰ μὲ εἰπεῖ τέκνο τῆς κι ἐγὼ μητέρα μου» (Β' 17).

Εἶναι στὴν Πάτρα ὅταν ἀναψαν τὰ πρῶτα τουφέκια τοῦ ἀγῶνα, «ὡς πρραματευτής», ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ του ἀποστολὴ εἶναι νὰ συνεννοηθεῖ με τοὺς ὀπλαρχηγούς καὶ νὰ μαζέψει πληροφορίες. Πίσω στὴν Ἄρτα τὸν πιάνουν γιὰ νὰ τὸν κρεμάσουν. Ξεφεύγει. Ἀρχίζει τὸν πόλεμο με τὸ Γῶγο Μπακόλα. Ἀγωνίζεται στὸ Πέτα, στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τῆς Ἄρτας. Ἐπειτα ἡ ἔξοδος καὶ ἡ φυγὴ τῶν ἀμάχων. Οἱ πρῶτες του ἀντιδράσεις, στὸ ἀναστάτωμα ἐκεῖνο εἶναι ὅταν βλέπει τὴν ἀρπαγή, τὸ πλιάτσικο: «Κι ἀπὸ τότε, βλέποντας αὐτήνη τὴν ἀρετὴ» σημειώνει «σιχάθηκα τὸ ρωμαίικο, ὅτ' εἴμαστε ἀνθρωποφάγοι». Ἡ φιλανθρωπία του αὐτὴ θὰ τὸν φέρει ἀργότερα, στὴν Ἀθήνα, σὲ σκληρὲς συγκρούσεις με τὸν Ὀδυσσεά καὶ τὸν Γκούρα. Ἐτσι ἀρχίζει ἡ πολεμικὴ δράση τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη τοῦ '22, πὸ τὸν βλέπουμε ὀπλαρχηγὸ τέσσερων χωριῶν τῶν Σαλώνων στὴν Ἀνατολική

Ἑλλάδα, ὡς τις μάχες τοῦ Πειραιᾶ, τὸν Ἀπρίλη τοῦ '27, ὅπου πολεμᾷ «ἔχων ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ σῶμα ἐντὸς ἐπιδέσμων» (Α' μη'), ὁ Μακρυγιάννης ἀγωνίζεται ἀκατάπαυστα. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται, θὰ βροῦν ὅλες τις λεπτομέρειες στὴν τέλεια ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἔκδοση τοῦ Βλαχογιάννη. Ἐγὼ προτιμῶ νὰ σᾶς διαβάσω τουλάχιστο τὴν περιγραφή τῆς μάχης τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1826, στὴν πολιορκημένη Ἀκρόπολη, ὅπου ὁ Μακρυγιάννης κρατοῦσε τις καμάρες τοῦ Σερπετζέ, δηλαδὴ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδη. Τὴ μάχη αὐτὴ ὁ βιογράφος τὴν ὀνομάζει «σπουδαιοτάτην τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν γενομένων»:

«...Ἐγὼ ἤμουν ἄγρυπνος τόσες βραδιές. Νύχτα κι ἡμέρα δουλεύαμε [...]. Ἀποκοιμήθηκα. Οἱ Τούρκοι, ἀκούγοντας τὸ χτύπο τοῦ Λαγουμιτζῆ, συνάζονται πλῆθος καὶ κάνουν γιρούσι [...]. Τότε οἱ ἀνθρωποὶ μου ἀνακατώθηκαν με τοὺς Τούρκους. Σηκῶνομαι ἄξαφνα ἐκεῖ πὸ ἤμουν γερμένος. Κόλλησα στὴν ντάπια. Με ντουφέκισαν οἱ Τούρκοι, τοὺς ντουφέκισα κι ἐγὼ στὸ σωρό. Μοῦ δίνουν ἓνα ντουφέκι καὶ με πληγώνουν στὸ λαιμό. Τότε κάνω τὸ ποδᾶρι μου νὰ κατεβῶ ἀπὸ τὴν ντάπια· ἔπεσα. Ὁ τόπος ἦταν στενός. Οἱ ἀνθρωποὶ τσακίστηκαν ἀπὸ τὴν ὄξω ντάπια.

Πατούσαν ἀπάνω μου καὶ διάβαιναν καί, στενὸς ὁ τόπος, μ' ἀφάνισαν. Ἐβλεπαν καὶ τὰ αἵματα· ἔλπιζαν ὅτ' εἶμαι σκοτωμένος. Ἀφοῦ πέρασαν ὅλοι καὶ μείναν ὀλίγοι κι ἔμπαιναν κι αὐτοὶ μέσα στὸ κάστρο, τότε θά 'μπαιναν κι οἱ Τοῦρκοι συγχρόνως μ' αὐτούς [...] Τότε σηκώνομαι μισοντραλισμένος καὶ βαστῶ καμιὰ δεκαριὰ ἔξω μὲ τὸ μαχαῖρι. Δὲν τοὺς ἄφησα νὰ μποῦνε μέσα. Καὶ τράβησα τὴν πόρτα πού 'χαμεν ἀνοιχτή καὶ πιάσαμε τὸν πόλεμο καὶ πολεμούσαμε μὲ τὶς πιστόλες. Μήτε οἱ Τοῦρκοι μποροῦσαν νὰ ρίξουνε ντουφέκι μήτε ἐμεῖς. [...] Ὁρμησαν οἱ Τοῦρκοι, μὲ ξαναπλήγωσαν στὸ κεφάλι, στὴν κορφή. Γιόμωσε τὸ σῶμα μου αἷμα. Γυρεύουν οἱ ἄνθρωποι νὰ μὲ πάρουν νὰ μποῦμε μέσα. Τότε τοὺς λέγω: 'Ἀδελφοί, καὶ μέσα νὰ μποῦμε κι ὄξω νὰ μείνομε, χαμένοι εἶμαστε ἂν δὲ βαστήξομε τοὺς Τούρκους [...]'. Τότε οἱ γενναῖοι Ἕλληνες βάστησαν σὰ λιοντάρια. (...). Παίρνοντας τὸ δειλινό, μέρασα φυσέκια τῶν ἀνθρώπων. Ἦρθαν κι ἄλλοι ἀκόμα σύντροφοι. Ἦρθαν καὶ Τοῦρκοι νέο μιντάτι. Μᾶς ρίχτηκαν μ' ὄρμη, μπῆκαν στὶς καμάρες, τὶς κυργέψαν ὅλες, κι ἄνοιξαν μασγάλια καὶ ντουφεκιοῦσαν μέσα στὸ κάστρο. Ρίχτηκαν μ' ὄρμη νὰ μᾶς πάρουν καὶ τὴν ντάπια μας. Ἐκεῖ σκότωσαν τὸν Νταλαμάγκα κι ἄλλους πέντ' ἔξι. Ξαναλαβώνομαι κι ἐγὼ πίσου στὸ κεφάλι πολὺ κακά. Μπῆκε τοῦ φεσιοῦ τὸ μπάλωμα στὰ κόκαλα, στὴν πέτσα τοῦ μυαλοῦ. Ἐπεσα κάτου πεθαμένος. Μὲ τράβησαν οἱ ἄνθρωποι μέσα. Τότε ἔνιωσα. Τοὺς εἶπα: 'Ἀφήστε με νὰ μὲ τελειώσουνε ἐδῶ, νὰ μὴν ἰδῶ τοὺς Τούρκους ζωντανὸς νὰ μοῦ πατήσουν τὸ πόστο μου'. Τότε οἱ καημένοι οἱ Ἕλληνες μὲ λυπήθηκαν πολὺ· πολέμησαν γενναίως, διῶξαν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν ντάπια μας καὶ τοὺς ἔβαλαν ὅλους στὶς καμάρες...» (Β' 204-205).

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καποδίστρια καὶ κυρίως τοῦ Ὁθωνα ἀρχίζουν οἱ τραγικὲς παρεξηγήσεις ἀνάμεσα στὸν κόσμον ποὺ ἔκανε τὴν ἐπανάσταση καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἦταν μοιραῖο νὰ κυβερνήσουν τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὰ τριάντα πέντε χρόνια ποὺ θ' ἀκολουθήσουν. Εἶναι ἓνα μακρὸν δράμα ποὺ παίζεται ἀνάμεσα σὲ ἀφηρημένες ιδέες καὶ μιὰ ζωὴ ποὺ ξέσπασε γιὰ νὰ ἐλευθερώσει ἓνα βασανισμένο ἔθνος, ἀτίθαση, ἂν θέλετε, ἀλλὰ ποὺ ἦταν καὶ δυνατὴ, καὶ ἄξια, καὶ εὐαίσθητη, καὶ πονεμένη, περισσότερο πονεμένη καὶ εὐαίσθητη γιατί εἶχε ἀκόμη ἀνοιχτὲς τὶς πληγὲς ποὺ πῆρε στὴν πρόσφατη τρομαχτικὴ πάλη -θυμωμένη ὀνομάζει ὁ λαὸς τὴν πληγὴ ποὺ πονεῖ.

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνάλαβαν νὰ διοικήσουν τὸν τόπον, ὑπῆρχε ἓνα ἐξαιρετικὰ δύσκολο πρόβλημα: νὰ βάλουν σὲ τάξη ἓνα χάος, ὅπως ἔλεγαν· νὰ νοσηλέψουν, νὰ βοηθήσουν, νὰ ψυχώσουν ἓνα λαὸ ποὺ πέρασε ἀπὸ φρικιαστικὲς δοκιμασίες γιὰ τὴ λευτεριά του, ὅπως θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ ποῦμε. Τί ἔκαναν; Κάθησαν καὶ βρῆκαν αὐθαίρετα τὴν εὐκολώτερη λύση, ἔλυσαν δηλαδὴ τὸ πρόβλημα μὲ μιὰ μονοκοντυλιά. Μεταφράζω: ὅταν σκοτώθηκε ὁ Καποδίστριας, ἡ Ἑλλάδα δοκίμασε ἓνα ἀπὸ τὰ χειρότερα χρόνια ποὺ ἔζησε ποτέ της, τὸ 1832. Ὁ τόπος ἦταν μοιρασμένος σὲ μερικὰ στρατιωτικὰ τιμάρια, ποὺ δὲν εἶχαν ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ θρέψουν ὅπως ὅπως τὰ πειναλέα ἀπομεινάρια τῶν παλιῶν πολεμιστῶν. Ἡ ἀντιβασιλεία ἔφερε μαζί της ἓνα δάνειο. Μ' αὐτὰ τὰ χρήματα μποροῦσε νὰ δώσει ἓνα κομμάτι ψωμί στοὺς πεινασμένους ποὺ βοοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ Ναυπλίου. Προτίμησε νὰ τὰ διαθέσει γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ βαυαρικοῦ στρατοῦ ποὺ θὰ στήριζε, καθὼς

φαντάζονται, αυτή και τον Όθωνα. Μ' αυτό το στρατό διάλυσαν ή έδιωξαν έξω από το κράτος τους παλιούς αγωνιστές, τους φοβερους αυτούς αγριανθρώπους όπως πίστευαν. Και οί αγριάνθρωποι τί συλλογιζόντουσαν; Η ακόλουθη συνομιλία του Μακρυγιάννη με τον Αϊντέκ μας τὸ δείχνει:

«Ο φίλος μου ο Αϊντέκ έπειράχτη και μ' όκρινε με πολὺ φαρμάκι: “Ό,τι σας λένε αυτό θα κάμετε, και γνῶμες δὲν μπορεῖτε νὰ δώσετε, ότι ή Μπαυαρία έχει τριάντα χιλιάδες μπαγενέτα και τὰ φέρνει ἐδῶ και σᾶς ύποτάζει. Τότε βρέθηκα σὲ θέση δεινή [...]. Του λέγω: ‘Δυστυχία μας τῶν καημένων! Κακὰ και ψυχρὰ θα πᾶμε. Ἐγὼ σου μίλησα ἀλλιῶς κι ἐσύ μου ἀπαντεῖς διαφορετικὰ με μπαγενέτα. Σᾶς λέγω ὡς φίλος νὰ πασκίσετε και τὸ βασιλέα κι ἐσᾶς ν' ἀγαποῦμε κι ὄχι νὰ σᾶς φοβόμαστε [...]. Νὰ ῥθει ἕνας νὰ μοῦ εἰπεί ότι θα πάει ὀμπρὸς ή πατρίδα, στρέγομαι νὰ μοῦ βγάλει και τὰ δύο μου μάτια. Ότι ἂν εἶμαι στραβὸς και ή πατρίδα μου εἶναι καλά, με θρέφει. Ἄν εἶναι ή πατρίδα μου ἀχαμνά, δέκα μάτια νὰ ἔχω, στραβὸς θανά εἶμαι [...]’. Μοῦ λέγει: ‘Τὸν βασιλέα δὲν τὸν ἀγαπᾶς;’ ‘Όχι’ του λέγω ‘δὲν ξέρω ψέματα. Όταν χαθεῖ ή πατρίδα μου, οὔτε αὐτὸς μ' έχει ὑπήκοόν του, οὔτε ἐγὼ βασιλέα. Και γι' αὐτὸ χρειάζεται δικαιοσύνη ἀπὸ σᾶς, κι ὄχι φοβέρες με μπαγενέτες’, (Β' 300).

Ὡστόσο ο Μακρυγιάννης δὲν ἦταν ἄνθρωπος με κακή προαίρεση. Όταν ἀράζει ο Όθωνας στὸ Ναύπλιο, σημειώνει: «Σήμερα ξαναγεννιέται ή πατρίδα ὅπου ἦταν τόσα χρόνια χαμένη και σβησμένη [...], ότι ἦρθε ο βασιλέας πὸν ἀποχτήσαμε με τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ». Ἄλλωστε, προσωπικὰ δὲν τὸν πολέμησε ποτέ. Ἀπεναντίας προσπαθεῖ νὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ τοὺς κακοὺς συμβούλους του, ἀπὸ τὴν «Μπαυαρέζικη χοντροκομμένη δολερὴ πολιτικὴ», ὅπως τὴ λέει. Γι' αὐτόν, εἶναι ο Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας πὸν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀντιβασιλεία, εἶναι οί πρέσβεις· δὲν εἶναι ο Όθωνας:

«... Τοὺς πῆραν και τοὺς ἔβαλαν ὄλους χάψη τοὺς ὄπλαρχηγούς· και ἤθελαν νὰ τοὺς κόψουν με τὸ κοπίδι ὅπου ἤφεραν οί φωτισμένοι ἄνθρωποι τῆς Εὐρώπης νὰ κόψουν τοὺς ἄγριους Ἐλληνες -κι ἔπρεπε νὰ κόψει ή Ἀγγλία τὸν Ντῶκινς, τὸν πρέσβυ της, ή Γαλλία τὸ δικό της, και ή Ρουσία τὸ ἴδιο· κι ο βασιλέας τῆς Μπαυαρίας τοὺς ἀντιβασιλεῖς του και ὕστερα νὰ κόψει κι ο ἴδιος τὸ κεφάλι του. Ότι ή Μεγαλειότης του εἶναι νεκροθάφτης τῆς πατρίδας μας και τοῦ ἀθῶου βασιλέα μας» (Β' 311).

Ἀλλὰ «δὲν εἶναι κοπέλι», δὲν ὑποφέρει νὰ βλέπει «τὸ ἄδικο νὰ πνίγει τὸ δίκιο», δὲν ὑποφέρει νὰ βλέπει τὴν κατάντια τῶν ἀγωνιστῶν. Ἀκοῦστε ή περικοπὴ ἀναφέρεται στὴν κυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια, ἀλλὰ τὸ αἶσθημα τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι και τώρα τὸ ἴδιο:

«Πατρίς, νὰ μακαρίζεις γενικῶς ὄλους τοὺς Ἐλληνες, ότι θυσιάστηκαν γιὰ σένα, νὰ σ' ἀναστήσουνε, νὰ ξαναειπωθεῖς ἄλλη μία φορὰ ἐλεύθερη πατρίδα, πὸν ἦσουνα χαμένη και σβησμένη ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἔθνῶν. Όλους αὐτοὺς νὰ τοὺς μακαρίζεις. Ὅμως νὰ θυμᾶσαι και νὰ λαμπρύνεις ἐκείνους πὸν πρωτοθυσιάστηκαν

στην Αλαμάνα, πολεμώντας με τόση δύναμη Τούρκων· κι εκείνους που αποφασίστηκαν και κλείστηκαν σε μία μαντρούλα με πλίθες, αδύνατη, στο Χάνι της Γραβιάς· κι εκείνους που λιώσανε τόση Τουρκιά και πασάδες στα Βασιλικά· κι εκείνους που αγωνίστηκαν σα λιοντάρια στη Λαγκάδα του Μακρυνόρου, όπου πολεμήθηκαν συνχρόνως σ' αυτές τις δυο θέσες που 'ναι τὰ κλειδιά σου -ένα ή Πόρτα του Μακρυνόρου, και τ' άλλο τῶν Θερμοπύλων. Κι αφού πήγανε κι από τὰ δυο μέρη ν' ανοίξουνε δρόμο οί Τούρκοι, εκείνοι οί άθάνατοι, τόσοι λίγοι, ογδόντα ένας στη Λαγκάδα, γιόμωσαν τὸν τόπο κόκαλα εκεί. Και τὸς καταδιάλυσαν, εκείνοι οί ὀλίγοι, στ' άλλο μέρος τῶν Θερμοπύλων κι ἄλλου. Αὐτήνοι σε ἀνάστησαν και δὲν μπήκε δύναμη και ζαιρέδες και πολεμοφόδια. Αὐτήνοι ψύχωσαν εκείνους που πολιορκούσαν τὸς ντόπιους Τούρκους και φρουρές· και νηστικούς και αδύνατους τὸς περιλάβαν και τὸς σφάξαν σαν τραγιά. Και τέλος πάντων, πατρίδα, αὐτήνοι κατατρέχονται από τὸς Ἐκλαμπρότατους, τὸς Ἐξοχώτατους, από τὸν Κυβερνήτη σου και ἀδελφούς του. Ὁ Αἰγυπτίνος και ὁ Βιάρος αὐτήνων τῶν σκοτωμένων τὸς γυναῖκες και κορίτσια κυνηγοῦν. Αὐτὸς τὸς ἀγωνιστὰς κατατρέχουν και τὸς λένε νὰ πᾶνε νὰ διακονέψουν: «Ποιὸς σᾶς εἶπε» τὸς λένε «νὰ σηκώσετε ἄρματα νὰ δυστυχήσετε;» (Β' 67-68).

Αὐτοὶ εἶναι οί λόγοι που σπρώχνουν τὸν Μακρυγιάννη νὰ ὀργανώσει τὴ συνωμοσία που καταλήγει στο Σύνταγμα τῆς 7 Σεπτεμβρίου. Ὁρκίζει σ' ὄλο τὸ κράτος. Ἴδου πὼς ὀρκίζει. Ἡ σκηνὴ εἶναι στο σπίτι του Μακρυγιάννη ἓνα βράδυ· ἓνας ἀγωνιστὴς κάθεται μαζί του· καθὼς τσουγκρίζουν τὰ ποτήρια, ἡ κουβέντα τελειώνει ἔτσι:

»- Που τὸ τσάκισες αὐτὸ τὸ χέρι;

»- Στο Μεσολόγγι, μου λέγει.

»- Που τὸ τσάκισα ἐγὼ αὐτό;

»- Στὸς Μύλους τ' Ἀναπλιῶ.

»- Γιατί τὰ τσακίσαμε;

»- Γιὰ τὴ λευτεριά τῆς πατρίδος.

»- Που 'ναι ἡ λευτεριά και ἡ δικαιοσύνη; Σήκω ἀπάνου!

»- Τὸν παίρνω και πᾶμε και τὸν ὀρκίζω (Β' 375).

Και γίνεται τὸ Σύνταγμα και πέφτει στα χέρια τῶν πολιτικῶν και ἐξευτελίζεται, και ὁ Μακρυγιάννης ὀλοένα ἀποτραβιέται από τὸν κόσμο.

«Ὅσοι ἔχουν τὴν τύχη μας σήμερα στα χέρια τους» γράφει κατὰ τὸ 1851 «ὄσοι μας κυβερνοῦν, μεγάλοι και μικροί, και ὑπουργοὶ και βουλευταί, τὸ 'χουν σε δόξα, τὸ 'χουν

σὲ τιμή, τὸ ἔχουν σὲ ἰκανότη τὸ νὰ τοὺς εἶπεῖς ὅτι ἔκλεψαν, ὅτι πρόδωσαν, ὅτι ἤφεραν τόσα κακὰ στὴν πατρίδα. Εἶναι ἄξιοι ἄνθρωποι καὶ τιμῶνται καὶ βραβεύονται. Ὅσοι εἶναι τίμιοι κατατρέχονται ὡς ἀνάξιοι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας» (Β' 463).

Καὶ πάλι:

«Φανήκετε ὅλοι τί ἀξίζετε καὶ τί κάμετε στὴν πατρίδα, ἀρχὴ καὶ τέλος. Σᾶς θεωροῦσαν οἱ μέσα καὶ οἱ ἔξω πὼς κάτι ἤσασταν. Κι εἶστε ὅ,τι εἶστε. Ἦσασταν ὅ,τι θεωροῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι τὸ Σουλτάνο καὶ δὲν τολμοῦσαν νὰ τοῦ ἀφαιρέσουν τὸν τίτλο τοῦ Ἑκρανσινιόρη. Ὅσο ἔβλεπαν τὸ τζαμί στὴ Βιένα σκιάζονταν κι ἔτρεμαν νὰ μὴν πάγει καὶ παραμέσα καὶ φκιάσει κι ἄλλα τζαμιά. Κι ἀπὸ αὐτὸ τὸ φόβο κάποτε τοῦ πλέρωναν καὶ φόρο. Κι ὅταν βγῆκαν μία χουῖφτα ἄνθρωποι καὶ τοὺς ἀπόδειξαν ὅτι δὲν ἔχει πλέον ὁ Ἑκρανσινιόρης μαστόρους νὰ χτίσει τζαμιά· ὅτι θὰ πέσουν κι αὐτὰ πού ἔχει, ἀπὸ τότε τὸν λένε «ὁ Τοῦρκος». Καὶ γι' αὐτὸ οἱ εὐεργέτες μας βάνουν τὰ φῶτα τους νὰ μᾶς προκόψουν. Ὅμως καὶ χωρὶς κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ μᾶς πειράξει μ' ἔργα, ἄς εἶστε καλὰ ἐσεῖς, πού δὲν ἀφήσατε κανένα κουσουρι καὶ μᾶς καταντήσετε τέτοιους πού εἴμαστε» (Β' 462).

Μόνο οἱ παλιοὶ τοῦ σύντροφοι τὸν βλέπουν. Ὡστόσο ἡ Κυβέρνηση πάντα τὸν ὑποψιάζεται. Ὁ Ὅθων ποτὲ δὲν τοῦ συγχώρεσε τὴ συνωμοσία τοῦ '43. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι πάντα Γι' αὐτοὺς ἓνα ἄγριο θηρίο πού πρέπει νὰ κλειστεῖ στὸ κλουβί. Ἔτσι κατὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ '51 ἀρχίζουν καὶ κυκλοφοροῦν οἱ κατηγορίες - ἀνυπόστατες, ἀστήριχτες, πού δὲν ἀποδείχτηκαν ποτέ: Ὁ Μακρυγιάννης θέλει νὰ σκοτώσει τὸ βασιλιά, θέλει νὰ κάνει δημοκρατία. Ὁ Μακρυγιάννης συνεννοεῖται μὲ κάτι πρόσφυγες Πολωνοὺς πού κυκλοφοροῦν ἀνατρεπτικὲς προκηρῦξεις. Ὁ Μακρυγιάννης εἶπε ὑπόπτες κουβέντες σ' ἓναν Ν. Στεφανίδη, διαβόητο βωμολόχο, πού εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς μάρτυρας στὴ δίκη του. Ἔτσι τὸν περιορίζουν στὸ σπίτι του. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι σάπιος ἀπὸ τὶς ἑπτὰ πληγές πού μάζεψε στὸν ἀγῶνα. «Αἱ πληγαὶ συχνὰ ἠνοίγοντο αἰμορροοῦσαι» γράφει ὁ γιατρὸς Γούδας πού μίλησε στὴ κηδεῖα του· «ὁ ἕξ αὐτῶν πυρετὸς κατεβίβρωσκεν αὐτόν. Βαρεῖαι νόσοι ἐπῆρχοντο, ἡ δὲ ἀνάρρωσις ἐγένετο βραδυτάτη. Ταῦτα ἦσαν τὰ ἀγαθὰ ὧν ἔλαχεν ὁ Μακρυγιάννης ὡς ἀμοιβὴν τῶν ὑπὲρ πατρίδος ἐξόχων ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ. Πληγαὶ καὶ ἀσθένειαι πολυῶδυνοι καὶ μετ' αὐτῶν πενία δυσθεράπευτος ὡς ἐκεῖναι (Α' μῆ'). Οἱ πληγές τοῦ κεφαλιοῦ, πού πῆρε στὴ μάχη τοῦ Σερπετζέ, τὸν κάνουν κάποτε ἑξαλλο. Τρεῖς μέρες προτοῦ τὸν πᾶνε στὶς φυλακὲς τοῦ Μεντρεσέ, μὴ ἔχοντας ἄλλον κριτὴ νὰ τὸν δικαιώσει, ὅπως στὰ νιάτα του στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Αἰγιάννη, κάθεται καὶ γράφει στὸν ἴδιο τὸ Θεό:

«Καὶ δὲ μᾶς ἀκοῦς καὶ δὲ μᾶς βλέπεις [...]. Καὶ νὰ σκούζω νύχτα καὶ μέρα ἀπὸ τὶς πληγές μου. Καὶ νὰ βλέπω τὴ δυστυχημένη μου φαμίλια καὶ τὰ παιδιὰ μου πνιγμένα στὰ κλάματα καὶ ξυπόλυτα. Καὶ ἔξι μῆνες φυλακωμένος σὲ δυὸ ἀδρασκειλὲς κάμαρη. Καὶ γιατρὸ νὰ μὴ βλέπομε, οὔτε ν' ἀφήνουν κανένα νὰ πλησιάσει νὰ μᾶς ἰδεῖ. [...]. Ὅλοι θέλουν νὰ χαθοῦμε. Μᾶς κάνουν ἀνάκρισες ὀλωνῶν, κατ' οἶκον ἔρευνα σπίτια,

κατώγια, ταβάνια, κασέλες, εικόνες δικές σου [...]. Καί στις 13 τουτουνοῦ τοῦ μῆνα [...] ἦρθε ὁ μοίραρχος μὲ τὴ στολή του, ὅπου μᾶς φύλαγε, καὶ μοῦ λέγει νὰ πάγω στὴ φυλακὴ τοῦ Μεντρεσέ, ὅπου φυλακώνουν τοὺς κακούργους...» (Α΄ πα΄).

Ἀλλὰ τούτη τὴ φορὰ δὲν μπόρεσε νὰ κλείσει τίς συμφωνίες μὲ τὸ Θεό. Εἶχαν ἀλλάξει τὰ χρόνια. Καὶ τὸν πῆγαν στὸ Μεντρεσέ, καὶ τὸν ραπίσανε, καὶ τὸν προπηλακίσανε, καὶ τὸν κρίνανε σὲ μία δίκη ποὺ ἦτανε μία μεγάλη ἀδιαντροπιά, καὶ τὸν καταδικάσανε σὲ θάνατο, ποὺ ἔγινε ὕστερα δεσμὰ καὶ τοῦ χαρίστηκαν στίς 2 Σεπτεμβρίου 1854. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἓνα λεβέντικο κουρέλι. Δὲ μιλά παρὰ μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὰ μικρότερα παιδιά του. Τὸ σπίτι του καὶ τὸ περιβόλι του εἶναι ρημάδια. Ὁ τελευταῖος ἦχος τῆς φωνῆς τους -ὁ τελευταῖος ποὺ ξέρουμε καὶ ποὺ θ' ἀκούσετε τώρα- ἔρχεται ἀπὸ μακριά, πολὺ μακριά. Θαρρεῖς πῶς μία ὀλόκληρη φυλὴ πάει νὰ ξεψυχήσει:

«Ἀφοῦ μὲ λευτέρωσαν καὶ πῆγα στὸ χαλασμένο μου σπίτι καὶ στὴν ταλαίπωρή μου οἰκογένεια, μ' ἀνάδωσαν οἱ πληγές, τὴ μία Λαμπρὴ ἐπέρσι καὶ τὴ Λαμπρὴ ποὺ πέρασε πάγει δυὸ χρόνια τώρα. Πῆγα στὴ σπηλιὰ ποὺ ἔναι στὸ περιβόλι μου νὰ ξανασάνω. Καὶ μὲ τὸ στασιὸ καὶ ἀκουμπώντας μὲ τὸ ξύλο ἔσωσα ἐκεῖ. Μοῦ ρίχνουν πέτρες καὶ μὲ χτυποῦν καὶ μαγαρισιὲς ἀνθρώπινες ἀπάνω μου: 'Φᾶγε ἀπ' αὐτές, στρατηγὲ Μακρυγιάννη, νὰ χορτάσεις ποὺ ἔθελες νὰ κάμεις σύνταμα!' Καὶ μ' ἀνοίγουν τόσες νέες πληγές ἀπὸ τὰ χτυπήματα κι ἀπὸ τ' ἀγκυλώματα [...]· ἐσάπισα, ἐσκουλήκισα. Αὐτὰ ἔστειλα στὴ δημαρχία κι ἀκρόαση δὲ μοῦ ἔδωκε. Καὶ ἐξακολούθαγε αὐτὸ ὡς τὴν παραμονὴ τῆς Σωτῆρος. Καὶ ἀνήμερα μὲ χτύπησαν πολὺ· ἔμεινα νεκρός· δὲ στανόμουν, ζωντανὸς εἶμαι ἢ πεθαμένος...»(Α΄ πς΄)

Δὲν εἶναι πολλὰ χρόνια, ψάχνοντας στὸ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο νὰ βρῶ ἐνθύμια τοῦ Μακρυγιάννη, εἶδα τὸ γύψινο ἀποτύπωμα τοῦ νεκροῦ κεφαλιοῦ του. Ἦταν σὰν ἓνα μαραγκιασμένο μῆλο ἢ ἓνα πετράδι τῆς ἀκρογιαλιᾶς, βαθιὰ γλυμμένο ἀπὸ τὸ ἀκαταπόνητο κῦμα, λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ μία γροθιά. Αὐτὸ τὸ ταλαίπωρο πρᾶγμα ἦταν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει, τὴν ὥρα τοῦ θανάτου, ἀπὸ τὴν ὥρα καὶ τὴν εὐγενικὰ μορφή τοῦ μεγαλόψυχου ἄντρα.

3

ΘΑ ΗΘΕΛΑ τώρα προτοῦ τελειώσω, νὰ συνοψίσω τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀκούσατε λίγες περικοπές του. Εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἀνεπαρκεῖς. Ἀλλὰ θὰ σᾶς δώσουν ὅπωςδήποτε μιὰ μικρὴ βάση γιὰ νὰ κρίνετε τὴν ἰδέα μου, ποὺ εἶναι ἢ ἀκόλουθη: Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς πεζογράφος τῆς νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἂν ὄχι ὁ πιὸ μέγας, γιὰτί ἔχομε τὸν Παπαδιαμάντη.

Ἄς ἀναλογιστοῦμε γιὰ μία στιγμὴ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε πεζὸς λόγος. Ἐδῶ καὶ κάμποσες δεκαετίες, οἱ ποιητὲς πῆραν τὴν ἄδεια νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν κανονικὰ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ χοντρὰ γνωρίσματα τῆς ποίησης -δὲν ἦταν ἄλλωστε διόλου

γνωρίσματα- ὅπως οἱ ρίμες καὶ ὁ παλιὸς μνημοτεχνικὸς στίχος. Αὐτὸ δὲ σημαίνει φυσικὰ πῶς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικὸ καὶ τὸν πεζὸ λόγο ἔπαψε νὰ ὑπάρχει. Ἐγινε ἀπεναντίας πιὸ οὐσιαστική. Ἡ ποίηση εἶναι ἓνα εἶδος χοροῦ, ἡ πρόζα εἶναι, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ἓνα βάδισμα πού μᾶς ὀδηγεῖ κάπου. Μὲ τὴν πρόζα πού σᾶς διαβάζω τώρα προσπαθῶ νὰ σᾶς ὀδηγήσω, περπατώντας στὸ πλάι σας, γιὰ νὰ ἰδῆτε τί πρᾶγμα εἶναι αὐτὸς ὁ Μακρυγιάννης, ὅπως ἂν σᾶς δεχόμουνα σὲ μία ἄγνωστή σας πολιτεία. Ἄν εἶχα νὰ γράψω ἓνα ποίημα πού νὰ ἐκφράζει τὸν Μακρυγιάννη δὲ θὰ ἦταν διόλου τὸ ἴδιο. Θὰ κοίταζα νὰ γράψω τρεῖς γραμμὲς ἢ τρεῖς σελίδες, συγκεντρώνοντας ἀπὸ τὴν ἐμπειρία πού ἔχω τῶν εἰκόνων καὶ τῶν καημῶν τοῦ τόπου μου, τίς λέξεις ἐκεῖνες πού κατὰ τὸ αἶσθημά μου θὰ σᾶς ἔδιναν τὴ συγκίνηση πού μοῦ ἔδωσε, χωρὶς ἴσως νὰ τὸν ὀνομάσω διόλου, αὐτὸν ἢ τὰ πρᾶγματα πού ὀνομάζει. Στὴν ποίηση, τὸ προηγούμενο βῆμα δὲ χάνεται ποτὲ μέσα στὸ ἐπόμενο, ἀπεναντίας μένει καρφωμένο στὴ μνήμη ὡς τὸ τέλος καὶ ἀκέραιο μέσα στὸ σύνολο τοῦ ποιήματος. Στὴν πρόζα, κάθε βῆμα καταναλίσκεται μόλις τελειώσει ὁ προορισμὸς του, πού εἶναι νὰ προχωρήσουμε. Ἡ μονάδα στὴν ποίηση εἶναι ἡ λέξη· εἶναι ὁ παράγραφος, εἶναι ἡ σελίδα πού γυρίζουμε σιωπηλά. Ἡ μορφή της καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς εἶναι ὁ δρόμος, καθὼς τὸν ἀκολουθοῦμε· καὶ τὸ περιεχόμενό της, τὰ πρᾶγματα πού συνδυάζονται, καθὼς τὰ βλέπουμε προχωρώντας. Γι' αὐτὸ ἡ πρόζα πού πάει νὰ χορέψει εἶναι ἄσκημη πρόζα - δὲν ὑπάρχει χειρότερο πρᾶγμα στὸν κόσμο ἀπὸ τὴν πρόζα πού λέγεται «ποιητική»- καὶ ὅλο τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ τὴ γράψει κανεὶς ωραία ἀλλὰ νὰ τὴ γράψει σωστά. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ γράψει σωστά ἂν δὲν ἔχει ὀρισμένα πρᾶγματα νὰ δείξει, πού πιστεύει πῶς εἶναι ἀξιόλογα. Ἄν δὲν ἔχει ἓνα σημαντικό περιεχόμενο.

Τὸ περιεχόμενο τῆς γραφῆς τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ὁ ἀτέλειωτος καὶ ὁ πραγματικὸς ἀγῶνας ἑνὸς ἀνθρώπου, πού μὲ ὅλα τὰ ἔνστικτά της φυλῆς τοῦ ριζωμένα βαριά μέσα στὰ σπλάχνα του, ἀναζητᾷ τὴν ἐλευθερία, τὸ δίκιο, τὴν ἀνθρωπιά.

«Ἀνάμεσα Πάτρα καὶ Γαστούνι» σημειώνει -τὸ περιστατικὸ πρέπει νὰ ἔχει συμβεῖ γύρω στὰ 1830- «εἶναι ἓνα χωριό, τὸ Μέγα Σπήλαιγο. Ἐκαμα κονάκι ἐκεῖ. Μοῦ παραπονιόνται οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὴν τυραγνία πού δοκιμάζουν ἀπὸ τοὺς καλογέρους: ὅ,τι παίρνουν τὸ ἀρπάζουν αὐτήνοι. Εἶχα κονάκι σ' ἐνοῦ παπᾶ τὸ σπίτι. Τότε τοὺς λέγω:

«- Σὰν τραβᾶτε τόση τυραγνία, δὲν τ' ἀφήνετε τὸ χωριό σας νὰ φύγετε, νὰ πᾶτε σ' ἄλλο χωριὸ ἐθνικό, πού 'ναι, τόσα;

»Μοῦ λέγει ἡ παπαδιά:

»-Ὅταν ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι, ἐμεῖς ἤμαστε μέσα στὸ βάλτο στὸ νερό, τόσες ψυχές, νὰ γλιτώσουμε. Καὶ ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι καὶ μᾶς πιάσανε. Καὶ ἦταν τὸ σῶμα μας καταματωμένο ἀπὸ τίς ἀβδέλες -μᾶς φάγαν. Καὶ τὰ παιδιά πεταμένα μέσα -γιομάτο τὸ νερό- σὰ μπακακάκια πλέγαν. Κι ἄλλα ζωντανὰ κι ἄλλα τελείωναν. Καὶ μ'

ἀφάνισαν κι ἐμένα καὶ τὶς ἄλλες. Γιατί τὰ τραβήξαμε αὐτά; Γι' αὐτήνη τὴν πατρίδα. Καὶ τώρα δικαιοσύνη δὲ βρίσκομε ἀπὸ κανέναν. Ὅλο δόλο καὶ ἀπάτη.

»Κι ἔκλαιγε μὲ πικρὰ δάκρυα. Τὴν παρηγόρησα. Μὲ πῆρε τὸ παράπονο κι ἔκλαψα κι ἐγώ» (Β' 258).

Πολέμησε, ἀγωνίστηκε πίστεψε, σακατεύτηκε, ἀηδίασε, θύμωσε. Ἀλλὰ ἔμεινε -ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ γράψιμό του τὸ ἀπελέκητο- πάντα ὀρθὸς ὡς τὸ τέλος: ἄνθρωπος στὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἔγινε μήτε ὑπεράνθρωπος μήτε σκουλήκι. Ἀλήθεια, μίᾶ ἀπὸ τὶς χάρες τοῦ Μακρυγιάννη, πὺν γεμίζει ἀγαλλίαση τὴν ψυχὴ, εἶναι αὐτὸ τὸ συναίσθημα, πὺν δὲν παύει ποτὲ νὰ μᾶς δίνει τὸ συναίσθημα πὺς ἔχουμε στὸ πλάι μας ἕναν ὁδηγὸ -τόσο ἀνθρώπινο-, πὺν εἶναι μέτρο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ὄντων. Αὐτὸ τὸ ἴδιο συναίσθημα πὺν εἶναι ζυμωμένο μὲ κάθε ἐλληνικὴ ιδιοσυγκρασία, ἀπὸ τοὺς παμπάλαιους καιροὺς πὺν ὁ Οἰδίποδας κατάργησε τὴ Σφίγγα καὶ τὸν ἐφιαλτικὸ κόσμο τῆς λέγοντας μόνον μίᾶ λέξη: ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὁ δίκαιος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ζυγαριὰ τῆς ζωῆς -ἂν ὑπάρχει μίᾶ ἰδέα βασικὰ ἐλληνικὴ, δὲν εἶναι ἄλλη. Γεννιέται στὰ χαράματα τῆς ἐλληνικῆς σκέψης· ἔπειτα τὴ διατυπώνει μίᾶ γιὰ πάντα ὁ Αἰσχύλος. Ὅποιος ξεπερνᾷ τὸ μέτρο εἶναι ὑβριστής, καὶ ὕβρις εἶναι τὸ μεγαλύτερο κακὸ πὺν μπορεῖ νὰ μᾶς συμβεῖ. Γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὴ φρασεολογία τοῦ Μακρυγιάννη, οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια, εἶναι στὸ «ἐμεῖς», δὲν εἶναι στὸ «ἐγώ». Γιατί μόλις τὸ ἐγὼ γυρέψει νὰ ξεπεράσει τὸ ἐμεῖς, ἀμέσως ἢ Ἄτη, ἢ αὐστηρὴ μοῖρα πὺν φροντίζει γιὰ τὴν ἰσορροπία τοῦ κόσμου, τὸ κεραυνώνει. Ὀλάκερη ἢ ἀρχαία μας τραγωδία εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτῆς τῆς ἰδέας. Καὶ τὸ σύμβολο πὺν μὲ συγκινεῖ περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸ βρίσκω στὸς Πέρσες. Ὁ Ξέρξης, μᾶς λέει ὁ παλιὸς μῦθος, νικήθηκε γιατί ἦταν ὑβριστής, γιατί ἔκαμε αὐτὴ τὴν ὑπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τὴ θάλασσα. Γι' αὐτὸ βρῆκε στὴ θάλασσα τὸν ὄλεθρό του. Σ' αὐτὸ τὸ στοιχεῖο πὺν μολονότι εἶναι πάντα ταραγμένο καὶ δὲν ἡσυχάζει ποτέ, ἀναζητᾷ πάντα τὴν ἰσορροπία, τὸ ζύγισμα.

Στὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης, στὴν Ἄρτα, ὁ Μακρυγιάννης ἀκούει ἕναν μπέη νὰ μιλᾷ στοὺς φίλους τους αὐτὰ τὰ λόγια, πὺν σημειώνει:

«Πασᾶδες καὶ μπέηδες, θὰ χαθοῦμε! Θὰ χαθοῦμε! [...] Ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μήτε μὲ τὸ Μόσκοβο, μήτε μὲ τὸν Ἑγγλέζο, μήτε μὲ τὸν Φραντσέζο. Ἀδικήσαμε τὸ ραγιά καὶ ἀπὸ πλούτη καὶ ἀπὸ τιμὴ καὶ τὸν ἀφανίσαμε. Καὶ μαύρισαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε τὸ ντονφέκι. Κι ὁ Σουλτάνος τὸ γομάρι δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται τὸν γελᾶνε ἐκεῖνοι πὺν τὸν τριγυρίζουν...». (Β' 24).

Τὴν αἰτία τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ ὀλέθρου τῶν τυράννων τὴ διατυπώνει ὁ Μακρυγιάννης μὲ μιᾶ λέξη στὸ στόμα ἑνὸς ἀντιπάλου, ὅπως ὁ Αἰσχύλος βάζει τοὺς ἐχθροὺς νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Σαλαμίνας. «Θὰ χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε». Τοὺς ἀρχαίους, ἂν θέλουμε πραγματικὰ νὰ τοὺς καταλάβουμε, θὰ πρέπει πάντα νὰ ἐρευνοῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας. Τὰ λόγια αὐτὰ εἰπώθηκαν στὰ

1821. Ὁ Μακρυγιάννης τὰ κρατᾶ στὴ μνήμη του γιὰ νὰ τὰ σημειώσῃ χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὰ 1829, ἀφοῦ μάζεψε ὅλη τὴν πείρα τῆς τρομαχτικῆς ἐκείνης πάλης. Τὸν βλέπω νὰ τὰ συλλογίζεται σὲ δύσκολες ὥρες. Ὑπάρχουν πίσω ἀπὸ κάθε τοῦ πράξη καὶ ἀπὸ κάθε τοῦ ἀπόφθεγμα. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη συνομιλία ποὺ ἔχει μὲ τὸ Γάλλο ναύαρχο de Rigny, ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ πολεμήσῃ στοὺς Μύλους:

«Ἐκεῖ πού 'φκιανα τὶς θέσεις στοὺς Μύλους, ἦρθε ὁ Ντερνὺς νὰ μὲ ἰδεῖ: Μοῦ λέγει:

»- Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσεις εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θὰ κάνετε μὲ τὸν Μπραϊμη αὐτοῦ;

»Τοῦ λέγω:

»- Εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσεις κι ἐμεῖς. Ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ Θεὸς ποὺ μᾶς προστατεύει, καὶ θὰ δεῖξομε τὴν τύχη μας σ' αὐτὲς τὶς θέσεις τὶς ἀδύνατες. Κι ἂν εἴμαστε ὀλίγοι στὸ πλῆθος τοῦ Μπραϊμη, παρηγοριόμαστε μ' ἓναν τρόπο· ὅτι ἡ τύχη μας ἔχει τοὺς Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχὴ καὶ τέλος παλαιόθε καὶ ὡς τώρα, ὅλα τὰ θεριά πολεμοῦν νὰ μᾶς φᾶνε καὶ δὲν μποροῦνε. Τρῶνε ἀπὸ μᾶς καὶ μένει καὶ μαγιά. Καὶ οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νὰ πεθάνουν. Καὶ ὅταν κάνουν αὐτήν τὴν ἀπόφαση, λίγες φορὲς χάνουν καὶ πολλὲς κερδαίνουν. Ἡ θέση ὅπου εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιοῦτη. Καὶ θὰ ἰδοῦμε τὴν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μὲ τοὺς δυνατοὺς.

»- Τρὲ μπιέν, λέγει κι ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος» (Β' 169).

Αὐτὴ εἶναι ἡ πίστη καὶ ἡ ἀσφάλεια ποὺ μᾶς δίνει ὁ Μακρυγιάννης.

Ὁ δεῦτερος λόγος ποὺ πιστεύω πῶς ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς πεζογράφος μας εἶναι γιατί τὸν νομίζω σὰν ἓνα μεγάλο διδάσκαλο τῆς γλώσσας μας. Ἄν ἐξαιρέσω τὴν ἐρειπωμένη «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» τοῦ Σολωμοῦ, δὲν ξέρω ἄλλο κείμενο στὰ νέα μας γράμματα ποὺ νὰ διδάσκει τόσα πολλὰ ὅσο τὸ κείμενο τοῦ Μακρυγιάννη.

Κάποτε μοῦ ἔτυχε νὰ γράψω ἓναν πρόλογο στὰ ποιήματα τοῦ Κάλβου· κι ἐπειδὴ νόμισα πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα προβλήματα ποὺ ἔθετε ὁ Κάλβος ἦταν τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης, μ' ἔψεξαν γιατί ἀσχολήθηκα μ' αὐτό, ἀντὶ ν' ἀσχοληθῶ μὲ πράγματα ποὺ βροντοφωνοῦσε ὁ ποιητὴς καὶ δὲν εἶχαν καθόλου τὴν ἀνάγκη μου γιὰ νὰ γίνουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸν καθένα. Μὲ ἀπασχολεῖ ἡ γλῶσσα, γιατί εἶναι τὸ ὑλικὸ τοῦ συγγραφέα, καὶ ὄχι γιατί μ' ἀρέσει νὰ ξαναγυρίζω στὸ παλιὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ποὺ εἶναι τελειωμένο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Κανένας λογοτέχνης δὲ γράφει πιά, ἐδῶ καὶ χρόνια, τοὺς νεκροὺς τύπους. Φαντάζομαι πῶς ὅταν μὲ τὸ καλὸ γυρίσουμε στὸν τόπο μας, δὲ θὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ πιά οὔτε τὸ Κράτος οὔτε ἡ δημοσιογραφία. Σκεφτεῖτε πῶς σήμερα, στὰ μαῦρα χρόνια τῆς σκλαβιάς, ὀλόκληρος ὁ τύπος ποὺ κυκλοφορεῖ στὸ πείσμα τῶν τυράννων καὶ ἐκφράζει τὴν ἐλεύθερη σκέψη τοῦ ἔθνους, γράφεται στὴ ζωντανή μας γλῶσσα. Ἄν ὅμως τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τελείωσε, δὲν πρέπει νὰ

ξεχνοῦμε πὼς κανένας συγγραφέας δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἂν δὲν εἶναι ἄρχοντας τῆς γλώσσας, ὄχι τῶν λεξικῶν ἢ τοῦ συνταχτικοῦ, ἀλλὰ αὐτῆς τῆς ζωντανῆς φύσης ποὺ τοῦ μεταγγίζει κάθε στιγμή ποὺ ἀνασαίνει ἢ φυλὴ του. Καὶ γιὰ νὰ νιώσουμε καὶ ν' ἀφομοιώσουμε αὐτὴ τὴ φύση, θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ ζήσουμε κείμενα σὰν τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ εἶναι καθὼς πιστεύω κείμενα καθαρῆρια.

Περιεχόμενο, γλῶσσα. Τὸ περιεχόμενο ποὺ θέλει νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ ἡ γλῶσσα ποὺ πρέπει νὰ δώσει μία μορφή, μία ὑπαρξη στὸ περιεχόμενο, νὰ τὸ βγάλει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια. Αὐτὴ ἢ ἐνέργεια καὶ αὐτὴ ἢ ἀντενέργεια, ἐνωμένες στὸ τέλος, φτιάνουν τὸ ὕφος. Οἱ δυὸ ἀντίμαχες αὐτὲς δυνάμεις εἶναι οἱ δυσκολίες ἐνὸς συγγραφέα. Μ' αὐτὲς διαμορφώνεται καὶ διαμορφώνει ἓνα ὕφος, μία «φωνή», ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι. Κάνει ἑναρθρο λόγο. Γι' αὐτό, μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μόνο, ὅσο καλὰ καὶ νὰ τὴν ξέρουμε, μποροῦμε νὰ κάνουμε περίφημες φράσεις -«σὰν τ' ἄχερο στ' ἄλῶνι», ὅπως λέει τὸ τραγούδι. Ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἀντίσταση καὶ τὸ βάρος τῶν πραγμάτων, ποὺ πρέπει νὰ ἀρθρώσουμε, ὕφος δὲ θὰ ἔχουμε ποτέ. Ὑφος εἶναι οἱ δυσκολίες ποὺ βρίσκει ἓνας ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἐκφράσει κάτι, ὕφος εἶναι ἡ ἀνθρώπινη προσπάθεια, «ὕφος εἶναι ὁ ἄνθρωπος», ὅπως διδάσκει ἓνα σοφὸ ρητό. Γι' αὐτό, τὸ ὕφος τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι τόσο πραγματικό. Καὶ μοναδικό, γιατί ἦταν μοναδικὲς οἱ δυσκολίες του. Μιλώντας σας γιὰ τὴν ὑλικὴ ὄψη τοῦ χειρογράφου τοῦ Μακρυγιάννη, σὰς ἔλεγα πὼς μοιάζει μὲ μία οἰκοδομῆ ὅπου συλλαβίζει κανεὶς τὸ πέρασμα μίας ἀνθρώπινης προσπάθειας. Τὸ γράψιμό του εἶναι τὸ ἴδιο: μία χειροποίητη οἰκοδομῆ. Σὲ κάθε τῆς λεπτομέρεια, στὴν ἔνταση, στὴν εὐκολία, στὸ παραστράτημα, βλέπει κανεὶς τὸ πέρασμα ἐνὸς ὀλοζώντανου ἀνθρώπου. «Ὁ καλύτερος τρόπος νὰ κρίνουμε ἓνα κείμενο εἶναι νὰ κοιτάξουμε νὰ βροῦμε ποιὲς λέξεις του δὲ λειτουργοῦν», εἶπε κάποιος. Τὸ ποσοστὸ τῶν λέξεων ποὺ δὲ λειτουργοῦν στὸν Μακρυγιάννη εἶναι μικρότερο παρὰ στὰ ἔργα ὅλων τῶν πεζογράφων μας ποὺ ξέρω. Καὶ γιὰ νὰ τελειώσω, θὰ ἤθελα νὰ θυμηθῶ μία φράση τοῦ Πιραντέλλο, ποὺ συλλογίζομαι πάντα ὅταν ἔχω νὰ κρίνω ἓνα κείμενο. «Ὑπάρχει» λέει «ἓνα ὕφος πραγμάτων καὶ ἓνα ὕφος λέξεων· καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Δάντης πέθανε στὴν ἐξορία, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ στεφάνωσαν τὸν Πετράρχη στὸ Καπιτώλιο». Οἱ ποιητὲς κάνουν παράξενες προφητεῖες. Συλλογίζομαι πὼς ἂν ὁ ὑπέρογκος παλιάτσος τοῦ φασισμού εἶχε προσέξει τὴ φρασούλα τοῦ Πιραντέλλο, δὲ θὰ καταντοῦσε στὰ τωρινὰ του χάλια. Τὸν ἔφαγε ἡ πομπὴ τῶν λέξεων, αὐτὴ ἢ τραγικὴ φρεναπάτη. Ἀλλὰ οἱ πολιτικοὶ ἔχουν σπάνια τὸν καιρὸ νὰ προσέξουν κάτι τέτοιες λεπτομέρειες.

Ὅπωςδήποτε, αὐτὸ τὸ ὕφος τῶν πραγμάτων, τὸ ὕφος τῆς ἀνάγκης, τὸ ὕφος τὸ ἀποτελεσματικό, τὸ βρίσκω στὸν Μακρυγιάννη. Ποτέ δὲν ξανακούσαμε στὴν Ἑλλάδα μία τόσο ἀδρὴ φωνή. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι λαογραφία. Ἡ φωνὴ τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ἓνας κλῶνος ἀπὸ τὸ στιβαρὸ δέντρο ποὺ ἔδωσε τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, κι ἔδωσε ἀκόμη -προτείνω τὴν ταπεινὴ μου ἰδέα γιὰ ὅσο ἀξίζει- τὸν πιὸ μεγάλο καλλιτέχνη ποὺ βγήκε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, τὸ Θεοτοκόπουλο.

Αὐτὰ εἶχα νὰ σᾶς πῶ γιὰ τὸν Μακρουγιάννη, τὸν ἀγράμματο στρατοκόπο ἐνὸς μεγάλου βίου, πὺν μὲ τόση προσπάθεια ἀποτυπώνει πάνω στὸ χαρτί τὰ πράγματα πὺν βλέπει ἢ συνείδησή του. Τὸν σίγουρο μαντατοφόρο τῆς μακριᾶς καὶ ἀδιάσπαστης λαϊκῆς μας παράδοσης, πὺν ἐπειδὴ τὴν κρατᾶ τόσο βαθιὰ ριζωμένη μέσα του, ἔρχεται νὰ μᾶς πει μὲ τὴ φωνὴ πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ ὄχι ἐνὸς μονάχα, τί εἴμαστε καὶ πῶς εἴμαστε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Πῶς ὁ θυμὸς του, ὁ πόνος του καὶ ἡ τραγωδία του, δὲν εἶναι ἀτομικὲς του ὑποθέσεις, ἀλλὰ ὑποθέσεις δικές σας καὶ δικές μου καὶ ὅλων μας· ὑποθέσεις ὅπου ὅλοι μαζί, πεθαμένοι καὶ ζωντανοί, εἴμαστε ἀλληλέγγυοι καὶ συνυπεύθυνοι. Ἐρχεται νὰ μᾶς ψιθυρίσει πῶς οἱ ὁμορφιές μας καὶ τὰ στολίδια μας καὶ τὰ ὑπάρχοντα, πὺν τὰ νομίζαμε πολῦτιμα, πᾶνε καὶ πᾶνε, πάλιωσαν καὶ τρίφτηκαν κι ἔγιναν σαρίδια, καὶ πῶς σὲ τίποτε ἄλλο δὲ φελᾶν παρὰ νὰ μᾶς βαραίνουν, ὅπως τὴν τραγικὴ καὶ τὴν ἀπελπισμένη Φαίδρα.

Ἐρχεται νὰ τὸ ψιθυρίσει στοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους τουλάχιστο.

Ἀπὸ τίς παραμονές τοῦ περασμένου πολέμου οἱ πνευματικοὶ τεχνῖτες τῆς Εὐρώπης - ἐννοῶ τὰ ἐνδεικτικὰ ἔργα- ἔχουν καθαρὰ τὴ συνείδηση πῶς ζοῦν σ' ἕναν κόσμον χαλασμένο. Αὐτὴ ἢ συνείδηση προκάλεσε ἐξαιρετικὰ βίαιες πνευματικὲς ἐπαναστάσεις, πὺν φάνηκαν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς εἰρήνης. Ὅλη ἢ περίοδος τοῦ μεσοπολέμου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σᾶ μία περίοδος ἀπογνωσμένων ἀναζητήσεων, ἐσωτερικῶν ἀνασκαφῶν, ἐλέγχου τῆς πραγματικότητας πὺν μᾶς περιστοιχίζει καὶ πὺν γίνεται στάχτη στὰ δάχτυλα πὺν τὴν ἀγγίζουν. Καὶ αὐτὰ ὀδηγοῦσαν στὸ ἀπροχώρητο, στὴ σιωπῆ. Ὑπῆρχε ἢ αἴσθησις μίας βαριάς ἀμαρτίας σ' αὐτὴ τὴν κατάστασι. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν Ἑρμη Χώρα, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἕνα χαρακτηριστικὸ τίτλο τῶν χρόνων ἐκείνων, ἦρθαν ἄλλοι νέοι καὶ ζήτησαν νὰ χτίσουν. Ὁ ἰσπανικὸς πόλεμος, πὺν εἶναι ἢ ἀρχὴ τοῦ σημερινοῦ, τοὺς ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ δώσουν τὰ τελευταῖα σημάδια τους.

Ἀπὸ τὸν ἰσπανικὸ πόλεμον καὶ πέρα δὲν ξέρουμε πιά. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε πῶς περνοῦμε μία περίοδο πνευματικοῦ συσκοτισμοῦ στὴν Εὐρώπη. Ὁ σημερινὸς πόλεμος δὲν εἶναι, ὅπως ὁ περασμένος, ἐποχὴ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Καὶ τὸ μόνο πὺν μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ λογαριάζουμε τὴν περασμένη μας πείρα καὶ τὴν τωρινή, προσμένοντας τὴν αὐγὴ πὺν ἀναπότρεπτα θὰ χαράξει. Τὸ μόνο πὺν μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ κουβεντιάζουμε μὲ γνωστοὺς καὶ μ' ἀγνώστους συντρόφους· νὰ προσέχουμε τὰ μηνύματα καὶ αὐτῶν καὶ τῶν ἀληθινῶν πνευματικῶν προγόνων μας· νὰ καθαρίζουμε τὴ συνείδησή μας ἀπὸ τίς πρόσκαιρες φαντασιοπληξίες· καὶ νὰ πιστεύουμε πῶς ἕνας τόσο μεγάλος πόνος ὅπως ὁ σημερινὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ μία μεγάλη ἀνάστασι, καὶ νὰ κοιτάζουμε πῶς θὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ φανοῦμε ἀντάξιοι τῆς· νὰ κάνουμε τὸ χρέος μας -«ποίημα τοῦ χρέους» ὀνόμαζε ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα του ποιήματα ὁ Σολωμός. Ἡ ἀνάστασι αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μία ἀνάστασι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν πιὸ βαριὰ ἔννοια. Καὶ σὰν τέτοια, θὰ πρέπει νὰ καταργήσει τίς ὠμότητες, τὰ φίμωτρα, τίς φυλακές, τίς ὑποκρισίες. Θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ἢ θὰ ἔχουν πάει, ἀλίμονο, ὅλα αὐτὰ πὺν ζοῦμε

τώρα στὰ χαμένα· θὰ εἶναι ἔτσι, ἢ θὰ ἔχει πέσει ὁ κόσμος σὲ μία κατάσταση γενικῆς νεκροφάνειας. Καὶ ἂν γίνει αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε καὶ ἀγωνιζόμαστε γιὰ νὰ γίνει, τότε εἶναι πολὺ πιθανό, πὼς στὴν πατρίδα μας, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀνθρώπινες ἀξίες εἶδαν τὸ φῶς, οἱ φωτισμένοι καὶ οἱ μορφωμένοι θὰ καταλάβουν, γιατί ἀκριβῶς θὰ εἶναι πραγματικοὶ φωτισμένοι καὶ μορφωμένοι, πὼς ἡ παιδεία τῆς ψυχῆς τους θὰ ἔχει πολλὰ νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ ἓνα ἔργο σὰν τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ εἶναι, καθὼς πιστεύω, ἡ συνείδηση ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ- μία πολύτιμη διαθήκη.

Σεφέρης, Γιώργος. 1981. *Δοκιμές Δ'*. Ἀθῆναι: Ἴκαρος.